

Şeyh Sait ve İsyanı

Metin Toker

Cumhuriyet

Cumhuriyet'in okurlarına armağanıdır. Parayla satılmaz.

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının büyük şairi Orhan Veli, 'Destan Gibi (Yol Türküleri)' adlı şiir kitabında, 'Eski Bir Öğretmenin Anıları' yazarı Arifiye Köy Enstitüsü Müdürü Süleyman Edip Balkır'ı şöyle anlatmaktadır:

"Arifiye!
Şoför durdu, Enstitü Mektebi, dedi.
Süleyman Edip Bey müdürün adı.
Bir yol da burada duralım;
Ellerinde nasır, yüzlerinde nur,
Yarına ümitle yürüyenlere
Bir selâm uçuralım."

Süleyman Edip Balkır, Arifiye Köy Enstitüsü öğretmeni ve müdürü olarak bu kitabında 'köyü uyandırma' yolunda girişilmiş çabaları dile getirmektedir. Yazar, anılarını 'Köy Enstitüsü' sorununun oturduğu temel düşünceleri, bu kurumların kurucusu sayılan Tonguç'un açıklamalarıyla pekiştirmektedir.

Türk eğitim sisteminin önemli aşamalarından biri olan Köy Enstitüleriyle ilgili bu anılar yakın tarihimize ışık tutacak önemli belgeler arasındadır.

Süleyman Edip Balkır'ın bu ilgi çekici anı kitabını, gelecek cuma günü yine gazeteniz Cumhuriyet'le birlikte alacaksınız.

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Nisan 1998

ŞEYH SAİT
VE
İSYANI

METİN TOKER

Cumhuriyet GAZETESININ
OKURLARıNA ARMAĞANıDıR.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 1

Giriş 9

BİRİNCİ BÖLÜM 13

PATLAYAN **BİR** KURŞUN VE SONRASI 13
I- İstasyonda İki Paşa 15
II- Başbakan Başka Türlü Düşünüyor 21
III- Suyu Bulandıran Muhalefet 27
IV- Şeyh Sait Diye Bir Adam 36
V- Şeyhin Yıldırım Harekâtı 43
VI- TCF'nin Suyu Kaynıyor 52
VIII- James Bond Hikâyesi Gibi 59
VIII- Hareketli Bir Grup Toplantısı 71
IX- İsmet Paşa Başbakan 80

İKİNCİ BÖLÜM 93

SİZE ŞEYHLERİ TAKDİM EDERİM 93
I- Şeyh Sait'in Talihi Dönüyor 95
II- İçerdeki Hedef: TCF 104
III- Şeyh Sait Esir 112
IV- Siyasi Temizlik Başlıyor 118
V-Şeyhler Şenliği 125
VI- Emir Olacağım Derken 132
VII- İşte, İrtica Dediğin 140
VIII- Sabaha Karşı, 47 Sehpa 151

Bu kitap 1968'de yazıldı. "Akis YayınlarTnda çıktı. Çok ilgi gördü, çabuk tükendi. *"Şeyh Şahit ve isyanı* "nı 1968 kuşağı pek iyi bilmiyordu. Sanırım, 1994 kuşağı ondan da az bilmektedir. Zaten kitabın bir 2. baskısının Bilgi Yayınları arasında yer alması, bu gerçeğin ve onun doğurduğu ihtiyacın sonucudur. Bunun gerekliliği bana sık sık söylendi. Nisandaki Ankara 1. Kitap Fuarı'ndaki imza günümde öylesine ısrar edildi ki, artık bu kaçınılmaz oldu. İki olay bunu üstelik son derece güncelleştirmişti: PKK ve yerel seçimler. PKK, Kürtçülük demektir; yerel seçimlerde, özellikle sonrasında Türkiye'de yeniden *"Şeriat isteriz!"* sesleri yüksekten söylenir olmuştu.

Bu iki unsur, 1925'teki *"Şeyh Sait ve İsyanı* "nın da doğasını oluşturur. Arada bir tek temel fark vardır: 1925'te genç Cumhuriyet "Devrimler mi demokrasi mi?" ikilemi karşısındaydı ve devrimlerin yapılması, demokrasinin ertelenmesi tercihi geçerli oluyordu. 1994'te geçerli bulunan ise "ülke bütünlüğü ile devrimlerin demokrasi içinde korunması" tercihidir.

1968' in *"Şeyh Sait ve îsyanı"* kitabı hem büyük bir emeğin, ama hem de büyük bir talihin eseridir. Ayaklanma bölgesi, bütün özellikleri saptanarak adım adım dolaşıldı. Olayı yaşamış olanlar bulundu, konuşturuldu. Talih ise şuradaydı: İstanbul'daki *"kilit adam ",* polis müdürü Ekrem Bey -sonradan Korgeneral Ekrem Baydar- eşimin çok yakın bir arkadaşının dayısıydı. Mezara götürmeye kararlı bulunduğu gerçekleri anlatmak için ikna oldu. Macerasını tıpkı bir James Bond filmi gibi bazen gülerek okuyacağınız "Mr. Templen", o sırada hayattaydı; hikâyeyi onun ağzından dinlemek fırsatı doğdu. Başka birçok ayrıntı, zamanın "eski Türkçe" gazetelerinden alın-

x\ seçmek ve derfemefc için MıTfı ^**ütüpfta/ıc,2.,,^,,**
__aluj. . . . . .

1.HIŞUIICUU UCU. 1~DICX Yene!, lcl~fi.-ef». -İTSÎYra^İifc*, -=^K^^X

hülây BliUiîyr ***Sait*** *r c* ***tsyemi*** *"* 1968'de işte böyle dünya-
ya geldi. Niçin düşündürücü ve ibret verici? Çünkü bir sonra-

lı mfiMâa Mimlimi ıw mim; W ^ııklı /azıda

"Dikkati çeken bir nokta, 1946'dan bile uzun yıllar son-
_~ *A* ^ „ ^ ^ „ ; „ „ „ »^;cimi,. Şeyh Sait'in elinde bayrak olmuş
Kuyu taassup ve irticaın, sesini, hem de fütursuzlukla Türki-
ye'de yükseltebilme imkânına sahip görünmesidir. Bundan
doiayıdif ki *Cmhımyet'ia buönemli* işaret tahinin, *Şeyh Sa-*
lt ***ye İşyam'mn bütün cepheleriyle*** bilinmesine, belki bugün,
hex **Ta3j0apkixv**.de.**tx.** daha. fazla, his. VüzusM^hatta. zasvKRt cvlduğv^-

Gerçekten çok hüzünlüyüm, ama bu satırlara 1994'te gene imza atmaya kendimi görevli, hatta *mecbur* sayıyorum.

Metin Toker
1994-Ankara

GIRIŞ

Cumhuriyet tarihinin bir kaç önemli "işaret noktası" vardır. Bunları iyi bilmeden,bunları gereği gibi değerlendirmeden Cumhuriyeti anlamak olanağı yoktur. Bu "işaret noktalarından biri Şeyh Sait İsyam'dır.

Şeyh Sait İsyam'nı iki türlü ele almak gerekir. Olay olarak ve tepkileri bakımından.

Olay olarak, isyanın "işaret noktası" sayılacak kimliği yoktur. Bir defa kurşun erken patlatılmıştır. Hazırlıklar çok daha sonrası için ve daha geniş ölçüde bir ayaklanma düşünülerek yapılmışken Şeyh Sait'in kişisel kaygıları ve ürkekliği olayı bir "Piran Vakası" haline indirmiştir. Ancak irticai telkinlerin ve şeriatçılığın o bölgedeki etkileridir ki Şeyh Sait kuvvetlerine, harekâtın başlangıcındaki geçici başarıları sağlamış, hükümet birlikleri yığmaklarını tamamlar tamamlamaz savaşın kaderi dönmüştür. Zaten isyanın lideri ile başyardımcılarının kıskıvrak yakalanmaları dengeyi göstermektedir.

Olay, Cumhuriyet'in bir dönemeci almasının fırsatı yapılmıştır ye bu niteliği dolayısıyla söylediğim "işaret noktalarından birini oluşturur.

1925'ler, Atatürk Devrimleri olarak bilinen inkılap hareketlerinin başladığı, fakat ilkel bir siyasi demokrasinin de uygulandığı yıllardır. Küçük bir zaman parçası, 1925 Türkiye'sinde bunların ikisine birden devam olunamayacağını çok kimseye kanıtlamıştır. Muhalefet ister istemez çok geniş bir muhafazakâr kütleye dayanacaktı. İktidar ister istemez çokufak bir "avant-garde" ile yetinecekti. Kudret sahibini oy tayin ettiği takdirde, muhafazakâr, en azından pek ılımlı devrimci muhalefetin, iktidarı alacağı doğaldı.

Ama 1925 Türkiye'sinde kudretin başka ölçüleri bulunuyordu. İktidarın başlan, düşmanı denize dökmüş muzaffer ordunun muzaffer komutanlarıydı. Memlekete onlar egemeıidi-

ler. Demokrasi ile devrimler konusunda bir tercih yapmak durumuna geldiklerinde devrimleri seçmişler ve demokrasiyi, hiç olmazsa erteleme kararı vermişlerdir.

Şeyh Sait ve isyanı, onları bu tercihi yapmak durumuna getiren olaydır ve önemini buradan almaktadır.

Nitekim, asıl üç büyük devrim, Medeni Kanun Devrimi, Kıyafet Devrimi ve Harf Devrimi Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra yapılabilmiştir ve "Takriri SükûnTürkiyesi" bunlann ortamı olmuştur. .

Olayı anlatırken bir, isyan bölgesinde olanları anlattım, bir,Ankara'da cereyan edenleri.

Ankara'da olanları okuyan benim kuşağım, o olaylarla 1957-60 arasındaki çok sahne arasında inanılmaz benzerlikler bulacaklardır. Takriri Sükûn Kanununu İsmet Paşa'nm Meclis'ten geçirdiği oturum ile Menderes'in Tahkikat Komisyonu'nun kurulduğu oturum sanki ikiz kardeştirler.

Ne var ki 1960'ta Menderes ve takımı, görünüşte 1925 'lerin İsmet Paşası ve takımı yerindedir. Bir farkla: 1925'te İSet Paşa ve takımı ileriye, 1960'da Menderes ve takımı geriye dönüktü. 1960'm İsmet Paşası ve takımı ise, yeni Türk toplumunun ve bu toplumdaki gerçek, sağlam kuvvetlerin temsilcisidirler. İsmet Paşa'nm -1925'te Gazi Paşa'yla birlikte- her iki çatışmadan, zıt görüşleri savunduğu halde hep galip çıkmış olması, her iki seferinde de arkasmda memleketin asıl gücünü bulundurabilmiş olmasındandır.

Bayar ve Menderes, 1960 Türkiye'sinde kendilerini 1925'in Türkiye'sinde, Gazi ve İsmet Paşaların kudretinde sanmalarının bedelini, acı sonlanyla ödemişlerdir. Bu, siyaset hayatında, aynı zamanda, devrin koşullarına doğru teşhis koyabilmenin öneminin de kanıtıdır.

1925'lerin incelemesi hemen göstermektedir ki muhalefetin en başındakiler ne kadar iyiniyet sahibi olursa olsunlar bir muhalefet ve bir muhalifbasınla Cumhuriyeti, hele Cum-

ler. Demokrasi ile devrimler konusunda bir tercih yapmak durumuna geldiklerinde devrimleri seçmişler ve demokrasiyi, hiç olmazsa erteleme karan vermişlerdir.

Şeyh Sait ve isyanı, onları bu tercihi yapmak durumuna getiren olaydır ve önemini buradan almaktadır.

Nitekim, asıl üç büyük devrim, Medeni Kanun Devrimi, Kıyafet Devrimi ve Harf Devrimi Şeyh Sait İsyam'ndan sonra yapılabilmiştir ve "Takriri SükûnTürkiyesi" bunlann ortamı olmuştur. .

Olayı anlatırken bir, isyan bölgesinde olanlan anlattım, bir,Ankara'da cereyan edenleri.

Ankara'da olanlan okuyan benim kuşağım, o olaylarla 1957-60 arasındaki çok sahne arasında inanılmaz benzerlikler bulacaklardır. Takriri Sükûn Kanununu İsmet Paşa'nm Meclis'ten geçirdiği oturum ile Menderes'in Tahkikat Komisyonu'nun kurulduğu oturum sanki ikiz kardeştirler.

Ne var ki 1960'ta Menderes ve takımı, görünüşte 1925'lerin İsmet Paşası ve takımı yerindedir. Bir farkla: 1925'te İSet Paşa ve takımı ileriye, 1960'da Menderes ve takımı geriye dönüktü. 1960'm İsmet Paşası ve takımı ise, yeni Türk toplumunun ve bu toplumdaki gerçek, sağlam kuvvetlerin temsilcisidirler. İsmet Paşa'nın -1925'te Gazi Paşa'yla birlikte- her iki çatışmadan, zıt görüşleri savunduğu halde hep galip çıkmış olması, her iki seferinde de arkasında memleketin asıl gücünü bulundurabilmiş olmasındandır.

Bayar ve Menderes, 1960 Türkiye'sinde kendilerini 1925'in Türkiye'sinde, Gazi ve İsmet Paşalann kudretinde sanmalannın bedelini, acı sonlanyla ödemişlerdir. Bu, siyaset hayatında, aynı zamanda, devrin koşullanna doğru teşhis koyabilmenin öneminin de kanıtıdır.

1925'lerin incelemesi hemen göstermektedir ki muhalefetin en başındakiler ne kadar iyiniyet sahibi olursa olsunlar bir muhalefet ve bir muhalifbasınla Cumhuriyeti, hele Cum-

huriyet ilkelerini, özellikle laikliği devam ettirmek olanağı yoktu. Oysa Gazi Paşa'mri, İsmet Paşa'nm ve onların Cumhuriyet Halk Fırkası'ndaki radikallerinin aklındaki, bununla da yetinmeyip Türk toplumuna bugünkü Batılı hayat düzenini veren devrimlere geçmekti.

Bu ekibin, demokrasiyi yok etmek değil, ertelemek niyetini ciddiyetle taşıdıkları beş yıl sonra kanıtlanmıştır. Gazi ve İsmet Paşalar, yapılması için kapalı rejimi şart gördükleri devrimlerin, 1930'dan itibaren bir açık rejimde konsolide olabilecekleri düşüncesiyle Serbest Fırka denemesine girişmişlerdir.

Onun da başarı kazanamaması, gene irtica ve şeriatçılık akımlarının muhalefetin tabanını oluşturması yüzündendir. Ancak 1946'dan sonradır ki, bir yandan toplumun ulaştığı düzey dolayısıyla, aynı zamanda, o günkü muhalefet liderlerinin geçmişten, irticaya açıktan kapı açıldı mı, bunun kendileri ve partileri için felaketle neticelendiğini bilip ihtiyatlı davranışları, ama asıl ve en önemlisi, iktidarın başının, o zamana kadar rastlanmamış geniş hoşgörürlüğü sayesinde demokratik rejim, devrimlerden bir yenisi haline gelecektir.

Dikkati çeken bir nokta, 1946'dan bile uzun yıllar sonra, Şeyh Sait'in elinde bayrak olmuş koyu bağnazlık ve irticanm,sesini, hem de olanca gözüpeklikle Türkiye'de yükseltebilme olanağına sahip görünmesidir.

Bundan dolayıdır ki, Cumhuriyetin bu önemli "işaret taşı"nm, "Şeyh Sait ve İsyanı"nm bütün cepheleriyle bilinmesine, belki bugün, her zamankinden de fazla bir gereklilik, hatta zorunluluk olduğuna inanıyorum.

Metin Toker
Ankara - 1968

BİRİNCİ BÖLÜM

PATLAYAN BİR KURŞUN VE SONRASI

I

Bir İstasyonda İki Paşa

1925 Şubatının 21. gününe rastlayan bir cumartesiydi. Ankara karla kaplıydı. Henüz yeşilliğine kavuşamamış başkentte o tarihlerde sert bir yayla iklimi hüküm sürmekteydi. Kar bir defa başladı mı topraktan kolay kalkmıyordu ve bu, ilkbahar güneşine kadar devam ediyordu.

O cumartesi, öğleyin, şehrin tren istasyonunda belirli bir heyecan göze çarpıyordu. Kaim siyah paltoları içinde, kalpaklı birtakım adamlar oradan oraya koşuşuyorlar, üniformalı polislerle askerlerin fazlalığı dikkati çekiyordu. Bazı güvenlik tedbirlerinin alındığı fark ediliyordu. İstanbul treninin gelme saati yaklaştığında yakası veya tamamı kürk paltolu başka kimseler yavaş yavaş peronu doldurmaya başladılar. Aralarında bakanlar, milletvekilleri vardı. Görevliler kendilerine saygıyla selam veriyorlardı. Çok karşılayıcı, ısınmak için ayaklarıyla istasyon taşlarını dövüyordu. Ya da, bir arkadaşının kolunda, hızlı hızlı yürüyor, peronun bir başından ötekine gidip geliyordu.

İstasyon şimdi bulunduğu yerindeydi. Fakat bir başkent istasyonundan çok basit bir dükkân önünü andırıyordu. Derme çatma binalar gar vazifesini görüyordu. Zaten Ankara'nın kendisi, henüz kasaba halinden kurtulamamıştı.

İstasyonun tek lüksünü bir "şeref salonu" teşkil ediyordu. O da, lüks olsun diye yapılmamıştı. Yeni başkente yabancı misafirler geliyor, onlardan bazılarını yeni Cumhuriyetin Başkanının bizzat karşılaması gerekiyordu. "Şeref salonu" bu ***tür*** törenlerde işe yarıyordu.

Saat biri biraz geçmişken istasyonda bir kaynaşma oldu. "Gazi Paşa geldi. Gazi Paşa geldi.." fısıltısı bir anda kulakları doldurdu.

Gazi Mustafa Kemal otomobilinden inmiş, perona çıkmıştı. Oradan şeref salonuna geçti. Üzirende koyu renk bir kürk palto, başında, iki yanma doğru sivri kalpağı vardı. Elinde bastonunu tutuyordu. Ortaboylu, ince, fakat heybetli ve etkileyiciydi.

Tren istasyona girdi. Gazi Paşa dışarı çıktı. Katar, son vagonu karşılayıcı grubun önüne gelecek şekilde, durdu. Son vagon bir özel vagondu.

Özel vagonun arka kapısından İsmet Paşa indi.

Gazi'den daha ufak tefekti. O da inceydi. Sırtında kaim kumaştan siyah bir palto, boynunda açık gri atkısı vardı. Onun kalpağı, ön ve arka tarafından sivriydi. Bu, Gazi'nin İsmet Paşa için seçtiği kalpak şekliydi. Bir gün, 2 numarasının, kalpağını başına öylece geçirmesine itiraz etmiş.

"- Ben iki yanından sivrilen kalpak giyiyorum. Sen de, ön ve arkasından sivrilenini giyeceksin" demişti.

İki adam, vagonun önünde birbirleriyle hararetli bir şekilde el sıkıştılar. İsmet Paşa daha sonra, diğer karşılayıcılarının da ellerini sıktı. Meclis Başkanı Kâzım Paşa vardı. Adalet Bakanı Mahmut Esat -Bozkurt- Bey vardı. Maliye Bakanı Mustafa Abdülhalik -Renda- Bey vardı. Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey vardı. İçişleri Bakam Cemil -Uybadm- Bey vardı. Dışişleri Bakam Şükrü Kaya Bey vardı. Milletvekillerinin çoğunluğu da karşılamada hazırdılar.

Yokluğu fark edilen kimse, Başbakan Fethi -Okyar- Bey oldu.

İsmet Paşa Başbakanlık'tan 22 Kasım 1924'te çekilmiş, onun yerine hükümeti Fethi Bey kurmuştu. İsmet Paşa hastaydı. Rahatsızlığı amipli dizanteriydi. Görevden ayrılınca bir süre istasyondaki evinde yatmış, sonra Çankaya'da aldığı yeni evine, şimdiki Pembe Köşk'e taşınmıştı. Bu, o zamanlar basit bir bağ eviydi ve geniş bahçesinin ortasmdaydı.

Sonradan, eve çok ilaveler yapılması gerekecektir.

İsmet Paşa orada da düzelememişti. Bunun üzerine doktorlar kendisine tam bir istirahat tavsiye etmişler, İstanbul'a gitmesini salık vermişlerdi. İsmet Paşa Heybeliada'daki, bugün İnönü Vakfı'nm olan evi kiralamış, annesi, eşi ve bir yıl önce doğmuş olan oğlu Ömer ile birlikte oraya gitmişti.

Gazi kendisini iki ay kadar sonra, 20 Şubat'ta, acele Ankara'ya çağırdı.

Ankara, o şubatın ikinci yansında, kaynayan bir kazandan farksızdı. Bir şeylerin dönmekte olduğunu herkes hissediyor, fakat olan bitenleri pek az kimse anlıyordu. Gazetelerde, Doğu'da cereyan etmiş bir "eşkıyalık olayı" yer almıştı. Ama Cumhuriyet'in başkentini bu "basit zabıta vakası"nın karıştırabileceği hatırlara gelmiyordu. Zaten eşkıyalık olayının haberi gazetelerin arka sayfalannda, sütunların birinde, ufak şekilde çıkmıştı.

13 Şubat'ta, Ergani'nin Piran köyünde, o civara gelen Şeyh Sait ile adamlan ve köydeki jandarma müfrezesi arasında bir çatışma olmuştu. Eşkıya, telefon ve telgraf hatlarını tahrip etmişti. Yetişen kuvvetler karşısında Şeyh Sait ve avenesi kaçmışlardı. Telefon ve telgraf hatlan tamir edilmişti. Firarda olan eşkıyanın takip edilip yakalanması için gerekli emirler verilmişti.

Resmi hikâye buydu.

Bunda telaşlanacak ne vardı ki? Böyle olaylar, yerine henüz oturmamış memleketin birçok köşesinde görülüyordu.

Mideleri ilk, Cumhuriyet'in "iyi haber alan" Ankara muhabirinin verdiği ek haber bozdu. Cumhuriyet, 18 Şubat tarihli sayısının birinci sayfasında tek sütun üzerine, fakat çerçeve içinde şu başlığı kullanmıştı:

"Şeyh Sait - Maiyetiyle beraber Genç vilayetinde bulunuyor".

Yazı şöyle başlıyordu:

"Ankara (17) muhabiri mahsusumuzdan - Piran'daki hadise etrafında son malumat berveçhi âtidir (Aşağıdadır)".

Bilgiye göre Şeyh Sait'in maiyetinde 150 atlı vardı. "Asiler" Genç umdeydiler ve kaçıyorlardı. Muhabir devam ediyordu:

"Asileri takip etmekte olan jandarma kuvvetlerinin birkaç gün içinde bu hainlerin cezai sezasını (layık olduğu cezasını) vereceği tabiidir. Tahakkuk ettiğine nazaran Şeyh Sait ve maiyeti İngilizlerden teşvik ve muavenet görmektedirler."

Bu nasıl bir eşkıyaydı ki, hakkında "asi" kelimesi kullanılıyordu ve bir yabancı devletten yardım görüyordu?

Doğu'da bir isyanın patlak vermiş olduğu söylentileri her tarafta dolaşmaya başladı. Gerçi yukarıdaki haberin yayımlandığı gün, 18 Şubat'ta, Meclis'te içişleri bütçesi görüşülürken, İçişleri Bakanı Cemil Bey, bir soru üzerine "Genç'te Şeyh Sait isminde bir şaki peydah oldu. Taraftarlarıyla beraber ilanı şekavet etti. Fakat hükümetimizin ciddi tedabiri (tedbirleri) neticesi olarak pek yakında külliyen (tamamen) tenkil edileceği (tepeleneceği) tabiidir" diyor ve gene "Şaki" (haydut) tabirini kullanıyordu ama artık buna fazla kimse inanmıyordu.

Ankara'da, aynı zamanda, birtakım siyasi dalgalanmaların da başladığı seziliyordu. Fethi Bey'in sıkıntılı bir hali vardı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nda (CHF) milletvekilleri öbek öbek kümeleniyorlar, Çankaya'yla ilişkileri olanların sözlerinden, hatta gözlerinden manalar çıkarmaya çalışıyorlardı.

Böyle bir hava içinde,' 20 Şubat cuma günü İsmet Paşa'nın, Heybeliada'daki istirahatini kesip birdenbire Ankara'ya hareket etmesi bomba gibi patladı. İsmet Paşa Başbakanlıktan ayrılmıştı ama Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Genel Başkan Vekilliği görevini üzerinde taşıyordu. Fethi Bey'le anlaşmazlığa düşüp İçişleri Bakanlığı'ndan istifasını veren Re-

cep Bey de -Recep Peker- Fırkanın Genel Sekreterliği'ne getirilmişti.

Hükümetçi gazeteler İsmet Paşa'yla ilgili haberi, kulaklarına fısıldanan şekilde verdiler. "Paşa hazretlerinin seyahatlerindeki maksat hem biraz gezmiş olmak, hem de hükümet, Meclis ve fırka arkadaşlarıya görüşmektir" diyorlardı. İsmet Paşa birkaç gün sonra tekrar İstanbul'a dönecek, Heybeliada'da tedavisine devam edecekti. Gerçi pazar günü CHF'nm Grup Genel Kurulu'nun bir toplantısı vardı. Ama orada "Reji Meselesi" konuşulacaktı. -Gerçekten de o konuşuldu-.

İsmet Paşa'mn Ankara'ya gelmekte olduğu haberi derhal bir "Hükümet buhranı", bir "Hükümet değişikliği" fısıltısını tam yaygın hale soktu. İsmet Paşa'mn Gazi Paşa tarafından davet edildiği öğrenilmişti. Gazi Paşa'mn karşılayıcı olarak istasyona kadar gitmesi bu noktada hiçbir kuşku bırakmadı.

Gazeteler hâlâ, bazen "Piran Hadisesi", bazen "Genç Hadisesi" dedikleri olay hakkında iyimser haberler vermekte devam ediyorlardı. Olaya ait ilk ayrıntılı rapor gelmişti. Buna göre asiler sarılmışlardı. Hiçbir şey yapılmasa aç kalacaklardı. Fakat jandarma, haklarından gelecekti. Vaziyetin başka türlü gelişmesine imkân görülememekteydi.

Ankara ve dolayısıyla bütün memleket hep bu tarz haberlerle, iyimser haberlerle oyalanıyordu. Unutulan, hem başkentin, hem de, dolayısıyla İstanbul'un ve diğer bölgelerin, gerçekten az, ya da çok haberdar halde çalkalanmakta olduğuydu.

Başbakan Başka Türlü Düşünüyor

Gazi, karşıladığı İsmet Paşa'nm kulağına eğilerek:

"- Doğruca Çankaya'ya, bize çıkalım. Seninle konuşacaklarım var" dedi.

İsmet Paşa:

"- Başüstüne Paşam!" cevabını verdi.

İsmet Paşa ailesiyle dönmüştü. Onlara kendi evlerine, yalnız gitmelerini tembihledikten sonra Gazi'yle birlikte onun otomobiline bindi. Gazi, İsmet Paşa'yı sağma aldı. Otomobil, birikmiş olan halkın gösterileri arasında Çankaya'ya doğru yola çıktı. Gazi yolda mesele hakkında fazla konuşmadı, esasa girmedi. Sadece:

"- Vaziyet tahmin ettiğinden daha vahim" dedi ve ilave etti:

"- Görüşürüz."

İsmet Paşa Doğu'daki gerçek olaydan hiç habersiz değildi. Fakat elbette ki, başkentten uzak bulunduğu için ayrıntıları bilmiyordu. Bunu ona, Gazi, Çankaya'da, başbaşa kaldıklarında aktardı.

Piran'da başlayan, açık bir isyan hareketiydi. Şeyh Sait ve avenesi orada birjandarmayı öldürmüşler, ikisini de yaralamışlardı. Sonra, "din adına savaş" bayrağı açarak yürümüşlerdi. Evvela telefon ve telgraf hatlarını kesmişlerdi. Piran'dan Eğil bucağına geçmişler, bucak müdürü ile on jandarmasının silahlarını almışlar, onlari esir etmişlerdi. Cüretleri arttığından Genç ilinin merkezi Darahini'ye saldırmışlar, orayı da zaptetmişlerdi. Darahini'de Şeyh Sait üç gün ve iki gece kalmıştı. Orada, Diyarbakır'ın ele geçirilmesinin planlandığı sa-

inliyordu. Zira asiler Diyarbakır yolu üzerindeki Lice'ye hareket etmişlerdi. Güzergâhtaki Hani bucağı alınmış, Lice - Hani-Çapakçur - Palu telgraf hattı da kesilmişti. 20 Şubat'ta, yani bir gün önce, asiler muntazam ordu birlikleriyle kapışmışlardı. Hem de saldırarak.

Gazi, İsmet Paşa'ya bunları anlatırken, henüz kapışmanın neticesini bilmiyordu. Çarpışma Hanili Mustafa Bey'in emir ve komutasındaki asilerin oradaki süvari tümeninin birinci kademesine hücumuyla başlamıştı. Çarpışma sonunda 14. Alay ile topçunun büyük kısmı esir düşeceklerdir.

Çankaya'da iki eski asker ve yeni devlet adamı, olayın askeri safhasından ziyade mahiyeti üzerinde durdular. Doğu'da, İngilizlerin teşvikiyle bir Kürt hareketinin hazırlanmakta olduğundan hükümetin haberi vardı. Birçok plan ele geçirilmişti. Fakat, Şeyh Sait bir Kürt lideri gibi davranmaktan ziyade bir "karşı ihtilal"in ilk darbecisi gibi hareket ediyordu ve açtığı bayrak, hilafet bayrağıydı, şeriat bayrağıydı.

Gazi, İsmet Paşa'ya:

"- Başvekil bunu böyle görmüyor. Hadiseyi mahalli bir isyan hareketi olarak alıyor. Kabinede, bu mahalli isyanın bastırılması tedbirlerini arıyorlar" dedi.

Görüşme uzun sürdü. Bütün memlekette bir "karşı ihtilal" için tahriklerin yapılmakta olduğu, halkı buna itmek maksadıyla "din elden gitti" feryadının kullanıldığı, planlı hazırlıklara girişildiği Gazi'nin de, İsmet Paşa'mn da "malumu" idi.

Cumhurbaşkanı, misafirini akşam yemeğine de alıkoydu. Onlara, Meclis Başkanı Kâzım Paşa da katıldı. Heyecan içindeki başkent muhabirlerine İsmet Paşa'mn gelişi artık "mühim bazı mesail (meseleler)" ile ilgili olarak bildiriliyor, "ihtiyaten alınacak bazı tedabir (tedbirler) hakkında İsmet Paşa'nın mütalaasının sorulacağı" söyleniyordu.

Üç paşa gerekli askeri tedbirler üzerinde durdular. Yapıla-

cak ilk iş, şüphesiz, isyan bölgesinde sıkıyönetimin ilan edilmesiydi. Aynı zamanda harp divanları da kurulmalıydı. Çünkü gelen haberlerden anlaşılıyordu ki mahalli jandarma, yakın tanıdığı, bildiği asilerin üzerine ateş açmıyor, hatta bazıları onlara katılıyordu. Köylüler de bunu görünce, zaten "din uğruna savaş" parolasıyla ilerleyen Şeyh Sait kuvvetlerine kapılarını açıyorlardı. Harp divanlarının can yakmaya başlamasıyla denge kurulacak, devlet otoritesi de kendini böylece gösterecekti.

Ertesi pazar günü, gazeteler İsmet Paşa'nm Ankara'ya gelişi ve Çankaya'daki toplantı haberleriyle yayımlandıklarında başkenti ve İstanbul'u bir heyecan dalgası kapladı. Özellikle Ankara kaynıyordu. Meclis kulislerinde bin söylenti dolaşıyordu. Bunun en yaygını Fethi Bey'in çekileceği, yeni hükümeti İsmet Paşa'nm kuracağı, gerekli zorunlu tedbirleri onun alacağıydı.

Gazinin bunu düşündüğü doğruydu. Ama değişikliği iki aşamada planlamıştı.

Pazar günü -hafta tatili henüz cuma idi- CHF Grubu Genel Kurulu sakin bir toplantı yaptı, isyan olayı hiç ağıza alınmadı, "reji meselesi" görüşüldü. Ama bir yandan Gazi Paşa, diğer taraftan İsmet Paşa bazı bakanlarla, bazı milletvekilleriyle konuşuyorlar, onların hem nabızlarını yokluyorlar, hem de kendi görüşlerini onlara hissettiriyorlardı. Hava, bir gece evvel üç Paşa tarafından Çankaya'da alınmış askeri tedbirlerin uygulanması için elverişliydi.

O akşam İsmet Paşa akşam yemeğinde gene Gazi'nin misafiriydi. Gene, Kâzım Paşa da çağırılmıştı. Gazi, biraz sonra Fethi Bey'i de davet etti. Harekete geçmek saati çalmıştı.

Başbakanın gelmesiyle konuşma, Şeyh Sait'in hareketinin manasının tespitinden fazla buna karşı alınacak tedbirler konusunda geçti.

Olayın mahiyeti üzerinde bir yanda Gazi ile İsmet Paşa'nm, diğer yanda Fethi Bey'in bir fikir ayrılığı içinde oldukları nasıl

gerçekse Kabine'de de Başbakan ile bakanlarından Mahmut Esat Bey'in, İhsan Bey'in -Eryavuz, Bahriye Bakanı-, Ali Cenani Bey'in ve Cemil Bey'in durumu başka başka gördükleri aynı ölçüde doğruydu. Fethi Bey mahalli tedbirleri kafi saydığından olayın büyütülmesine, gazetelere büyütülmüş şekliyle verilmesine, kamuoyunun heyecanlandırılmasına karşıydı. Bunun "müfritler" denilen ve İstiklal Savaşı'mn "vuruşkanlar sımfı"m teşkil etmiş, devrimlere sıkı sıkıya bağlı, bunların tamamlanmasını isteyen sert tabiatlı parti ileri gelenlerinin, elinde muhalefete karşı bir silah olarak kullanılmasından endişe ediyordu.

Çünkü cumhuriyetin ilanından itibaren hem muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan (TCF), hem de İstanbul basınından gelen şiddetli tenkitler ve karşı propagandanın altında daima din unsurunun yatması "müfritler grubu"nu fena halde sinirlendiriyor, tedirgin ediyordu.

Ondan dolayıdır ki Fethi Bey, Şeyh Sait'in kuvvetleri muntazam ordu birliklerimizi esir almaya başlamışken bile tebliğlerde bunu basit bir eşkıyalık olayı imiş gibi göstermekte ısrar ediyordu. "Karşı ihtilâl" tabiri bir yana, bunun için "isyan" kelimesini bile kullandırmıyordu. Ama 21 Şubat'ta harekât sahasında cereyan eden bir yeni gelişme Fethi Bey'i dahi durumun açıklanması konusunda ikna etti.

Asiler, süvari tümeninin birinci kademesini esir ettikten sonra, o cumartesi günü, Diyarbakır'dan hareket eden ve birinci kademeye yetişemeyen 11. Alayı da Hani güneyindeki Selamet ve Cüza köyleri civarında tuzağa düşürdüler. Bu suretle 1. Süvari tümeni inhilâl etmiş (çökmüş) oluyordu.

Eski köşkte dört adam, alınacak tedbirleri ve kabinenin kararlarını tartıştılar. Gazi de, İsmet Paşa da bunları yeteril bulmuyorlardı. Halk Partisi'nin Genel Başkan Vekili İsmet Paşa diyordu ki:

"- Şimdi önümüzde acil bir vaziyet var. Ona karşı çare

arayalım. Bu yönde hükümetin her tedbirini, cesur kararını parti destekleyecektir."

Gelen son haberlerin ışığında, gerçekten böyle bir zaruretin bulunduğuna Fethi Bey de ikna oldu. Bunun üzerine, Bakanlar Kurulu'nun gece, Gazi Paşa'mn Başkanlığı'nda yeni bir toplantı yapması karar altına alındı. Toplantıya Genelkurmay Başkanı Fevzi -Çakmak- Paşa da katıldı. İsyan bölgesinde sıkıyönetim ilan edilecekti. Anayasaya göre bunu yapmaya hükümet yetkiliydi. Fakat kararım Meclis'e derhal bildirmekle mükellefti. Bakanlar Kurulu'nun gece toplantısında bu iki işin ikisi de yerine getirildi. Başbakan Fethi Bey'in imzasını taşıyan hükümet tezkeresi Büyük Millet Meclisi Başkanhğı'na gönderildi. Bunda "isyan" kelimesi ilk defa olarak resmen kullanıyordu.

Denilen şuydu:

"Ergani vilayetinin bir kısmında kuvayı müsellahai devlete (devletin silahlı kuvvetlerine) karşı müsellehan (silahlı olarak) vukua gelen isyan Diyarıbekir, Elâziz, Genç vilayetlerine de sirayet eylemiş ve tevessüe (genişlemeye) müsait görülmüş olduğundan Muş, Ergani, Dersim, Diyarıbekir, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri vilayetleriyle Erzurum vilayetinin Kiğılı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle idareyi örfiye ilan edilmiştir."

Hükümet bunu, anayasanın 86. maddesi gereğince Meclis'in tasdikine sunuyordu.

Bu, Fethi Bey hükümeti tarafından atılmış büyük bir adımdı. İçişleri Bakanlığı da aynı zamanda, sıkıyönetim bölgesinde harp divanlarının kurulduğunu ilan etti. Çankaya'daki toplantıdan tedbirlerin önce CHF Grup Genel Kurulu'ndan geçirilmesi, ondan sonra Meclis'e götürülmesi kararlaştırıldı.

CHF Genel Başkan Vekili İsmet Paşa, grupta tedbirlerin ve hükümetin lehinde konuşacaktı.

Pazartesi günü gazetelerde bu haberlerin çoğu yoktu. Fa-

kat Gazi'nin karşıladığı İsmet Paşa'yı Fethi Bey'in karşılamamış olması türlü söylentileri kuvvetlendirmiş olduğu için bir açıklama yapılıyordu. Açıklamada söylenen şuydu:

"Fethi Bey'in ve bazı vekillerin İsmet Paşa'nm istikbalinde (karşılanışında) bulunmamaları hiçbir maksada müstenit değildir. Bu münhasıran Başvekilin ve diğer vekillerin o sırada Meclis veya dairelerinde meşgul olmalarından ileri gelmiştir."

Bunun yanında, Şeyh Sait harekâtı hakkında iyimser haberler devam ediyordu. Şeyh Sait, Drahen köyünü işgal etmişti. Diyarbakır'a ve Ergani'ye doğru yürümek isteyen asiler perişan edilmişlerdi. Başlarındaki Muallim Fahri öldürülmüştü. Bu sonuncu kısmı İçişleri Bakanı Cemil Bey de doğruladı.

Ancak 24 Şubat salı günüdür ki gazeteler "isyan" lafını açıktan ağızlarına aldılar birinci sayfalarında dört sütun üzerine -o tarihte gazeteler altı sütundu- haritalarla hadisenin ma^ hiyetini kamuoyuna açıkladılar. İsyanın irticai yönü de aynı vesileyle bahis konusu edildi. Şeyh Sait'in "din elden gitti" parolasıyla silaha sarılmış olduğu, hükümeti tutan gazetelerde itinayla belirtiliyordu: Şeyh Sait'in yayımladığı beyanname özetleniyordu ve bununla, muhalif Erzurum milletvekili Ziyaeddin Efendi'nin Meclis kürsüsünden yaptığı gerici bir konuşma arasında paralellik kuruluyordu.

Şeyh Sait'in ayaklanmasından sadece iki hafta evvel, Ziyaeddin Efendi Meclis kürsüsüne çıkmış ve yeniliğin işret, dans, plaj sefasından başka şey ifade etmediğini söylemişti. Fuhuş artmıştı. Müslüman kadınları edeplerini kaybetme yolundaydılar. Sarhoşluk himaye, hatta teşvik olunuyordu. En önemlisi "hissiyatı diniye" rencide ediliyordu. Yeni rejim sadece ahlaksızlık getirmişti. Bunlar terakki kisvesi altında, Batılılaşma diye, medeniyetçilik adına yapılıyordu. Rezil bir idare memleketi çamurların içine sürüklemişti. Ziyaeddin Efendi bu nutkuyla cumhuriyetin ahlaki iflasını Türkiye'ye ilan etmişti.

Suyu bulandıran muhalefet

İktidar partisinin grup genel kurulu, gazetelerin bunları yazdıkları salı günü, sabahleyin saat 10'da toplandı. Toplantı saat 17.30'a kadar sürdü. Toplantıda Gazi Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa da hazırdılar.

Milletvekillerine durumu hükümet adına Başbakan Fethi Bey ve İçişleri Bakanı Cemil Bey anlattılar. Fethi Bey artık "eşkıyalık"tan bahsetmiyor, olayın "irticai bir isyan" olduğunu bildiriyordu. Şeyh Sait'in beyannamesini gruba okudu. Beyannamesinde Sait, bağımsız bir Kürdistan'm kurulacağını müjdeledikten başka Halife'nin döneceğini, şeriatın tekrar toplum hayatına hâkim olacağını, dinsiz olan "hükümeti hazıra"nm (mevcut hükümetin) ortadan kaldırılması gerektiğini bildiriyordu.

Fethi Bey vaziyeti ortaya böyle koymakla beraber olayın mahallilik vasfına ilişmek istemiyor, bunun bir "topyekün karşı ihtilal" başlangıcı manasına alınmasına mani olmaya çalışıyordu. Şeyh Sait diye bir adam, vatanın bir bölgesinde böyle yapmıştı. Şimdi hükümet tedbirler alıyordu. Bunların çoğu mahalli tedbirlerdi. Olay bunlarla bastırılacaktı. Hükümet, Hıyaneti Vataniye Kanunu'na da bazı ekler teklifediyordu. Bunlar iki kısımdı. Dini alet ittihaz ederek zihinleri karıştırmak hareketini yapanlar Hıyaneti Vataniye Kanunu gereğince tecziye edileceklerdi (cezalandırılacaklardı.) Bu çeşit yayınlarda bulunan gazeteler hemen kapatılacak, sorumluları da cezalandırılacaklardı.

Hükümet adına yapılan konuşmaları millletvekillerinin konuşmaları takip etti. Eyüp Sabri Hoca'lar yumuşak konuştular, Dr. Reşit Galip'ler son derece sert konuştular. Gerçi her-

kes hem irticai hareketlerin, hem de Şeyh Sait'in isyanının aleyhinde kesin vaziyet aldı ama, olayın mahiyetinin iki yorumlanması arasında çok fark vardı.

Olaya, hükümetin verdiği renkten bambaşka bir renk veren, konuşmasıyla İsmet Paşa oldu. Sonradan bu, resmi görüş olarak benimsenecektir ve Başbakanlığa getirilecek İsmet Paşa bu politikayı uygulayacaktır.

Gazi Paşa da, gruptaki görüşmeleri dikkatle takip ediyor, bilhassa, bir yanda İsmet Paşa ve onun "radikal lakım"ı, diğer tarafta Fethi Bey ve onun mutedilleri (ılımlıları) arasındaki görüş farkı üzerinde duruyordu. Bugün bilinen ve o günleri yaşamış olanların söyledikleri, İsmet Paşa'nm grup kürsüsünden ne diyeceğinden, durumu ortaya nasıl koyacağından, Gazi'nin hemen ke-1 imesi kelimesine haberdar olduğudur. Nasıl haberdar olmazdı ki, iki liderin fikirleri, cumartesi gününden beri hemen devamı şekilde yaptıkları görüşmeler, konuşmalarla berraklaşmıştı ve her noktada mutabık bulunuyordu. Gazi Paşa, radikal kanadın nasıl bir taktik takip etmesi gerektiğini dahi söylemişti.

İsmet Paşa demecinde, Şeyh Sait İsyam'nın beklenmesi gereken bir olay olduğu fikrini savundu. Konuşmasını Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkan Vekili sıfatıyla yapıyordu. Cumhuriyetin ilanından itibaren yurt ölçüsünde girişilmiş aleyhteki kampanyadan acı acı ve uzun uzun, misaller vererek şikâyet etti. Doğu'da Şeyh Sait "Din elden gidiyor. Kalkın ey ehli vatan" demişti. Bunu yıllardır muhalefet ve İstanbul basını söylemiyor muydu? Bunlar halkı, dini duyguları kullanarak tahrik etmiyorlar mıydı? Halk, cumhuriyete karşı kıyama teşvik olunmuyor muydu? Bir patlama nasıl olsa olacaktı. Bu, Doğuda olmuş, belki de tam hazırlıklar yapılamadan harekete geçilmişti. Onun için, hükümet tedbirlerini bu temel görüşü dikakte alarak uygulamalı, bir "karşı ihtilaP'in ilk adımının atıldığını gözden kaçırmamalıydı.

İsmet Paşa, partinin eğilimi olduğunu belirttiği bu politakanm tatbiki için grubun hükümeti desteklemeye hazır olduğunu bildirdi. Alınmış tedbirler vardı. Onlar iyiydi. Grup tasvip ediyordu. Hükümetin bu kabil hareketlere karşı azimli ve şiddetli davranışlarının arkasında olacaktı.

Kanuni tedbirlerin esası, din istismarının önlenmesiydi. Grupta Adliye Bakanı Mahmut Esat Bey de -ki o, radikal takıma dahildi- bu konuda Meclis'e bir kanunun teklif edileeğini teyit etti. Dini alet edenler ve zihinlerde karışıklık yaratanlar, iki senelik kürekten başlayan, idama kadar giden şekilde cezalandırılacaklardı.

O günkü grup toplantısı daha ziyade İsmet Paşa'nın ve onunla görüş birliği içinde olanların ağırlığı altında geçti. Heyecanlı konuşmalar oldu. Radikal devrimciler cumhuriyetin ve eserlerinin en sert yoldan korunmasını istiyorlar, hiçbir "müsamahanın" gösterilmemesini şart koşuyorlardı. Bir "karşı ihtilal" başlangıcı patlak vermişti. O yolu açanlar, amansızca yok edilmeliydiler.

Konuşmalarda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ve İstanbul basınının, bilhassa muhalifgazetelerin adı sık sık geçiyor, radikal milletvekillerinin Şeyh Sait hareketinden genellikle onları suçlu buldukları ve onlara karşı da tedbir talep ettikleri dikkati çekiyordu. Bunların bir kısmı, sıkıyönetimin İstanbul ve Bursa'ya da teşmilini istediler.

Her halde o çevrede, kuzunun suyu bulandırdığı görüşü kesindi.

Gazi Paşa'nın, İsmet Paşa'nın ve onların etrafında vaziyet almış radikal takınım muhalefete karşı hiddeti sebepsiz değildi. Bu muhalefetin bir kısmı bir temel fikir ayrılığından doğmuştu. Gerçi muhalefet partisinin resmi adı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası idi ama, ismi teşkil eden kelimeler partinin felsefesini ifade etmiyordu. Bir defa, TCF muhafazakâr-

dı. Ondan sonra, TCF cumhuriyetçi de değildi. En azından, onun safında olanlar, cumhuriyetin ilanını "erken" bulmuşlardı. Tabii bunlar, lider seviyesindeki kimselerdi. Yoksa, yer yer, bu partiye padişahçılar, hilafetçiler, başlayan devrimlerin aleyhindekiler de sızmıştı ve alt tabakalarda onlar kışkırtıcılık ediyorlardı. "Dinimizi kurtaralım" sloganı o çevrelerin dilindeydi.

Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi birinci derecedeki sorumlular rejimin yeminli düşmanı değildiler. Atatürk'le bozuşmalarında kişisel alınganlıklar rol oynamıştı. Bunlar, Kurtuluş Savaşı'nda büyük hizmetler gördükleri halde sonradan bir kenara itildikleri inancmdaydılar ve bunda tamamıyla haksız da sayılmazlardı. Ancak devrimler bir ekip meselesiydi ve Gazi, aklındakileri ancak "öteki ekip" ile gerçekleştirebileceğini görmüştü. O ekip dinamik, gözüpek ve radikaldi. Gazi, TCF'nm başına geçenleri "pısırık" bulmuştu. Zaten bunlar da, cumhuriyetin ilanı gibi büyük hamleleri ortam daha olgunlaştıktan sonra yapılması gereken hareketler olarak görüyorlardı.

Ama asıl, gerçek bir "karşı ihtilal"i düşünenler TCF'nın teşkil ettiği paravananın arkasında çalışamayı daha ihtiyatlı ve akıllıca bulmuşlardı. Bunların arasında samimi olanlar ve içine girilen yeni düzeni gâvurluk sayıp bunu kabul etmeyenler çoktu. Alışılmış hayat tarzının yerini, alışılmamış bir hayat tarzı almıştı. Kadını ortaya çıkarmanın günah, ayıp bilindiği bir ortamda şimdi kadınla erkeğin plajlarda beraberce denize girdiği, birbirlerine sarılıp tango yaptığı görülüyor ve tabii bütün cinler başa çıkıyordu. Böyleleri kusuru cumhuriyette buluyorlar ve yurt boyutunda yoğun bir propagandayla ehli dini karşı vaziyet almaya çağırıyorlardı. Şeyh Sait'in de bir yıldır yaptığı bu olmuştu. Ama Şeyh Sait'in Doğu'da söylediklerir.i Gazi Paşa ve radikal devrimci takım Meclis'te, başı sarıklı

muhalif milletvekillerinden dinliyorlardı. Sonra bu nutuklar dalga dalga memleketin dört köşesine yayılıyordu. İstanbul'un bir belirli basını bunun kazanını fokurdatıyordu.

Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın, Tevhidi Efkâr'da Velit Ebüziyya, Vatan'da Ahmet Emin Yalman ve Sebilürreşat'ta Eşref Edip Ankara'nın idareci kadrosunu küçümsüyor, onlarla alay ediyor, onlara hakaretler yağdırıyorlardı. Askerlerin işi bitmişti. Onların meselği harp etmekti. Harp etmişlerdi. Şimdi memleketin idaresini tekrar sivillere bırakmaları lazımdı. Kendilerinin sivil hayata geçmeleri mana taşımıyordu. Memleketin bu görev için "yetişkin aydınlar"ı vardı.

Oysa, Ankara'da kumanda mekanizmasının başına geçmiş olanlar, Gazi Paşa dahil, hiç de böyle bir niyetin sahibi değildiler. Aksine, düşündükleri devrimi bizzat yapmak kararmdaydılar ve karşılarında bulunanların bunu engellemek sevdasında olduklarını biliyorlardı. Bu, bir iktidar mücadelesiydi. Gazi ve ekibi savaş sahalarında istilacı kuvvetleri yendikten soma, şimdi de memleketin idaresini ellerinden kapmak isteyenleri yenmeleri gerektiğini görüyorlardı. Radikal takımın, bu savaşında öteki savaşın metodlarıyla verilmesini istemesi, iki mücadeleyi aynı çetinlikte görmesinden doğuyordu.

Şeyh Sait'in Piran'da zamansız attığı kurşun, Ankara'daki "Gazi Ekibi" için, karşı tarafı, karşı taraf tam hazırlığını henüz yapamamışken ezmenin fırsatını teşkil edecekti.

Grup, hükümetin bütün tekliflerini ittifakla tasvip etti. Bunları az bulanlar, İsmet Paşa henüz daha ileri vaziyetini almamış bulunduğu için fazla ısrar etmediler. Grup toplantısından sonra Bakanlar Kurulu tekrar toplandı. Buna Gazi Paşa başkanlık ediyordu. İsmet Paşa, Fevzi Paşa ve Kâzım Paşa da katıldılar. Görüşmeler geceyarısma kadar sürdü. Görüşülen askeri durumdu. Şeyh Sait kuvvetleriyle çatışma zamanı henüz

gelmemişti ama, bölgede bir seferberlik ilanının düşünülmesi, birliklerin toparlanması lazımdı. Harekât hakkında gelen son haberler tartışıldı. Kabinenin pek büyük kısmını, zaten eski askerler teşkil ediyordu.

Ankara'da, siyasi gelişmeleri, bilhassa CHF içinde olup bitenleri en fazla dikkatle inceleyenler TCF liderleriydi. Kendi saflarından ve İstanbul basınından gelen ağır hücumlar CHF radikallerini ne kadar tedirgin ediyorsa CHF toplantılarında TCF aleyhinde söylenenler de onlara aynı derecede rahatsızlık veriyor, üstelik onları ürkütüyordu. Fethi Bey'in hükümetin başında bulunması, Karabekir ve arkadaşları için bir teminattı. Eğer o gider de, İsmet Paşa ve radikalleri iktidara gelirlerse kendi çanlarına ot tıkanacağından emindiler. Açıkta, Gazi Paşa'yı övüyorlar, onun "demokratik temayüller"ini söylüyorlardı. Fakat hepsi Gazi'nin eski arkadaşları oldukları için onun asıl meşrebini biliyorlar, az olan "tahammülünün" yakında son bulmasından endişeleniyorlardı.

CHF içinde gelişmeler olurken TCF liderleri kendi aralarında mütemadiyen istişare ediyor, partilerine bir hareket hattı çizmeye uğraşıyorlardı. Yapacakları, Fethi Bey'i ellerinden geldiği kadar tutmak, onun sunacağı her teklifi Meclis'te desteklemekti. Ta ki, Fethi Bey'i yerinden edecek bir kriz patlak vermesin.

Bundan dolayıdır ki Meclis 25 Şubat'ta, isyan bölgesinde sıkıyönetim ilan edilmesi ve Hiyaneti Vataniye Kanunu'na ek madde konması tekliflerini müzakere etmek üzere toplandığında muhalefet gayet munis, hükümeti tamamıyla destekleyici bir tavır takındı. Gazi Paşa Cumhurbaşkanlığı locasından görüşmeleri takip ediyordu.

Fethi Bey hükümet adına konuştu, grupta kendi partili arkadaşlarına verdiği bilgiyi Meclis'e tekrarladı. Düşündükleri tedbirlerin ne olduğunu anlattı.

Başbakan "Genç vilayetinde bazı asiler devlet kuvvetlerine karşı ayaklanmışlardır" diyor, "isyan bölgesi"nden bahsediyor, Şeyh Sait'in "hükümetçe muhalif tanınmış unsurlarda sıkı temasını açıklıyordu.

Başbakan, Piran'daki vakanın basit bir patlama olmadığı görüşünü savundu. Şeyh Sait bu patlatmayı yapmadan önce, biri İstanbul'da, diğeri Halep'te bulunan iki oğlunun Hınıs'a dönmelerini beklemişti. Bu oğullar iki merkezde birtakım temaslar kurmuşlardı. Hükümet bunların mahiyetinden haberdardı.

Fethi Bey bundan sonra askeri durumu anlattı ve gerçekleri saklamadı. Şeyh Sait kuvvetleri taarruz, bizim birliklerimiz savunma halindeydiler ve bizimkiler şimdilik çekiliyorlardı. Zaten sıkıyönetimin ilanını da bu vaziyet gerektirmişti.

Başbakanın asıl bundan sonraki sözleri Meclis'te ilgi çekti. Fethi Bey'in, grup toplantısındaki konuşmaların ışığında, olayı yavaş yavaş bir "karşı ihtilal" diye görmeye başladığı anlaşılıyordu. Ele geçen birtakım vesikaları açıkladı ve hilafetçiliğin, şeriatçılığın isyanın temelinde yattığını açık açık beyan etti. Dedi ki:

"- Ele geçen bir vesikadan anlaşıldığına göre Abdülmecid'in oğullarından birine halifeliğin verilmesi düşünülmektedir."

Doğuda ise halka bir, "Abdülhamid'in oğlu Selim Efendiden bahsedilmektiydi.

Fethi Bey, aynı tarzda, din propagandasına ve şeriatın geri getirilmesi ilkesine dayanan kampanya hakkında genişçe bilgi verdi. Hangi konuların istismar edilmekte olduğunu bildirdi. Anlaşılıyordu ki hükümete, ele geçirilen birtakım mektup, beyanname ve tebliğler intikal ettirilmiş, bazı olaylar, önemleri ile belirtilmişti.

Başbakan şu hususların üzerinde bilhassa durdu:

- Diyarbakır'da, isyanla ilgili bazı kimseler 19 Şubatta, hükümet konağına el yazısıyla yazılmış iki beyanname asmışlardı. Bunlarda Gazi'ye, Orduya, memurlara ağız dolusu küfrediliyordu.

- Bir başka beyannamede Şeyh Sait'in İslam dinini yeni-'den kurmak üzere Allah tarafından memur edildiği bildiriliyordu.

- Şeyh Şait, Kozan eşrafından birine bir mektup göndermiş, mektup hükümetin eline geçmişti. Şeyh Sait bunda şöyle diyordu: "1300 seneden beri Cenabıhakkm Peygamber Efendimizi göndermekle neşir ve tebliğ ettiği dinimizi imhaya çalışanlara karşı harp ilan ettim. Bunda bana yardım edilmezse, cümlece mahvoluruz!"

Fethi Bey konuşmasının sonunda Arnavutluk isyanı, 31 Mart hareketi gibi olaylarla Şeyh Sait vakası arasında paralellik kurdu ve bunların hepsinin altında "Din mahvoluyor! Şeriat elden gitti!" temasının bulunduğunu söyledi.

Başbakan, bunun bir irticai (gerici) ayaklanma olduğu görüşünü, eldeki vesikalara dayanarak resmen, Meclis kürsüsünden ifade ediyordu.

Aslında TCF, Doğu'daki isyanı o bölgeye karşı iktidarın gösterdiği kayıtsızlığın sonucu sayıyordu. Halkı cahil halde bırakılmış Doğu illerinin çoğunda hükümet, iktidarsız valilerle birkaç tahrirat kâtibinden ibaretti. Bu vesileyle bir muhalefet için, Hükümeti tenkit etmek kolaylaşıyordu. Ama TCF aksi yolu tercih etti. Partisi adına bizzat Genel Başkan Kâzım Karabekir Paşa konuştu ve dedi ki:

"- Efendiler, dini alet ittihaz ederek mevcudiyeti milliyeyi tehlikeye koyanlar şayanı lanettir. Bu hareket hıyaneti vataniyedir. Şunu cihan bilsin ki, harici ve dahili herhangi bir tehlike muvacehesinde (karşısında) bu vatanın evlatları her vakit, yekvücut bir kütle halinde tehlikenin karşısına dikilecek-

lerdir. Hükümetimize bütün kuvvetimizle müzahiriz (onu destekliyoruz)."

Gerek sıkıyönetimin ilanı kararı, gerekse Hıyaneti Vataniye Kanunu'na bir ek yapılması tasarısı ittifakla kabul edildi. Hıyaneti Vataniye Kanunu'na konulan madde şuydu:

"Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadıyla cemiyetler teşkili mennudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müctemian kavli veya tahriri veya fiili bir şekilde veya nutuk iradı veya neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar haini vatan addolunur."

Meclis alkışlarla dağıldı. Ertesi sabah, iktidar gazeteleri de muhalefeti, takındığı vatanperverane tutumdan dolayı övüyorlardı.

IV

Şeyh Sait Diye Bir Adam

Ankara'daki bütün bu karışıklıklara, telaşa.ve heyecana yol açan olay o Şubatın 13'ünde, cuma günü, ikindi vakti Doğunun bir küçük köyünde, Piran'da cereyan etti.

1925'lerde, şimdiki Bingöl ilinin ilçelerinden biri olan Genç, ildi ve merkezi Darahini idi. İlin Ergani ilçesine Eğil bucağı bağlıydı ve Piran onun köylerinden biriydi.

Pazar sabahı, köye atlı bir kafilenin yaklaşmakta olduğu görüldü. Kafile oldukça kalabalıktı. Başında dikkati çeken biri vardı. Bunun bir şeyh olduğu anlaşılıyordu, zira yeşil takkesinin etrafına beyaz sarık sarmıştı. Bu, havalideki şeyhlerin kılığıdır ve başkalarının bunu giymelerine izin verilmez. Zaten, bu öndeki atlının ötekilerin reisi olduğu mütehakkim tavırlarından da anlaşılıyordu.

Sonradan adı bütün Türkiye'de duyulacak olan Şeyh Sait buydu. Beyaz sakalı kınalıydı ve hemen göğsüne kadar iniyordu. Yakışıklıydı. Gözlerine, adet gereğince sürme çekmişti. Beyaz sakalına rağmen, dinçliği dolayısıyla kırk yaşlarında gösteriyordu. Oysa altmışmdaydı. Hatta, altmışını da geçkindi. Bunu, macerasını tamamlayıp da ele geçtiğinde, Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi sırasında söyleyecek, tam yaşını bilmediğini belirtecektir.

Şeyh Sait ve atlıları Piran'da bekleniyorlardı. Piran'da, Sait'in kardeşi Abdürrahim oturuyordu. Oranın sahibiydi. Köylülerini toplamış ve kardeşini karşılamaya çıkmıştı. Köylüler Sait'i gördüklerinde yerlere kapandılar, tekbir getirmeye koyuldular. Kafile hep birlikte köye girdi. Şeyh Sait tekbirler arasımda Abdürrahim'in evine yerleşti.

Güneyinden geçen Murat Nehri vadisinin eteklerinde kurulan ve tarihi Urartulara kadar uzanan Palu ilçesi, Şeyh Sait'in doğum yeridir. Şeyhin dedesi Şeyh Ali Septi, 200 yıl kadar önce Diyarbakır'ın Septi köyünden gelerek eski Palu'nun Kasımiye mahallesine yerleşmiş ve şeyhliğine burada devam etmeye başlamıştır. Fakat bir süre sonra, nüfuz meselesinden çevrenin ağa ve beyleriyle arası açılmış ve yenileceğini anlayan Ali Septi, Erzurum'un Hmıs ilçesine göçmüştür. Bu arada, Maden'in Kelhasi köyünden evlenmiş ve Hınıs'a göçünden bir süre sonra Hmıs beylerinin aracılığıyla tekrar Palu'ya dönmüştür. Nakşibendi şeyhi olan Ali Septi'nin beş oğlundan birisi, Şeyh Mahmut, Şeyh Sait'in babasıdır. Ali Septi öldükten sonra Murat nehrine bakan Astana dağına gömülmüş ve türbesi yıllarca civar köylülerin şifa umdukları ve akın akın ziyarete geldikleri bir yer olmuştur.

Şeyh Mahmut babasının ölümü üzerine yeniden Hınıs'a göçmeden önce, 1865 yıllarında Şeyh Sait doğmuştur. Küçük yaşta kendisi de ailesiyle birlikte Hınıs'a gitmiş ve bir taraftan din ilmi tahsili yaparken, babasımn ölümü üzerine ailenin reisi olmuştur. Şeyh Sait'in medresede okudukları bedi, istiare, usuli fıkıh, sarf ve mahivdir. Diğer beş kardeşinden Adil, Halep civarında vurulmuşa Bahattin ise Hınıs'ta, evinde Kuran okurken pencereden atılan kurşunlarla öldürülmüştür. Abdürrahim de aynı yıllarda ölmüştür. Kardeşlerden ikisi, Şeyh Mehdi ve Şeyh Tahir, hayattadır. Mehdi, Maden'in Kelhasi köyünde oturmaktadır. Sinir hastası olduğu, pek dışarı çıkmadığı ve kimseyle görüşmediği söylenmektedir. Şeyh Tahir ise Palu'dan ayrılmamıştır.

Tahir'den ayrı olarak aynı sülâleden yirmi kadar aile halen Palu'da ikamet etmektedir. Aileden Saadettin Görür Palu'ya müftü olmuştur. Oğlu Ali Rıza Septioğlu ilçenin AP'li belediye başkanı seçilmiştir. Şeyh Tahir'in oğullarından birisi Palu'da İşçi Partisi teşkilâtını kurmuştur. Yine Şeyh Tahir'in

bir kızı, TİP Diyart
kardeşindedir ve bu zat Diyarbakır İl Başkanlığı'nı yapmıştır. Şeyhin sülalesinden bazıları ise, halen Piran'da oturmaktadır.

Bugün bile bazı yaşlı kimselerin kendisinden "Efendi hazretleri" diye bahsettikleri Şeyh Sait, bunlara göre alim ve fazıl bir insandı. Çok zengindi ve yanında sadece çoban olarak 120'ye yakin adam besliyordu.

Doğuda, o tarihlerdeki (1925) şeyhlik müessesesini sadece dini bir müessese olarak görmemek lazımdır. Şeyhler tekkelerinde oturan, müritlerinin getirdikleri hediyelerle geçinen yaşlı başlı kimseler değildi. Şeyhler ata binen, silah ve kılıç kullanmakta usta, vuruşkan, gözüpek derebeylerdi. Halkın üzerinde ayrıca, bir de dini etkileri vardı. Müritlerini zikrettirirlerdi ve üzerlerinde tam bir hâkimiyete sahiptiler.

Şeyh Sait'in her yıl on sürüye yakın koyunu olurdu. Bunların başında Halep'e kadar bizzat giderdi. Koyunlarını orada satar, oradan mal satın alırdı. Ya da, altınlarını heybesi içine doldurur, Hınıs'a dönerdi.

Her yıl Palu'ya gelmek de Şeyh Sait'in adetleri arasındaydı. Bu seyahatinde bir taraftan ticari işlerini yürütürüken diğer taraftan, dedesinin mezarını da ziyaret ederdi. Bu onun, bölgedeki nüfuz ve itibarını gösterişli bir şekilde beslerdi.

Ailenin koyunlarının sürekli artması, elbette ki cahil Kürt köylülerinin Şeyh aracılığıyla cennette bir yer sağlayabilmek için koyunlarını, kuzularını seve seve ona hediye etmelerinin sonucudur. Şeyh, aynı zamanda orada devlettir de. O bakımdan bu hediyeler bir nevi vergi de sayılabilir.

Ama zenginliğin bir başka sebebi ailenin gayet akıllıca ve isabetli evlilikler yapması, kız alıp vermesidir. Bunların sonucu olarak Şeyh Sait'in sadece koyunlarının sayısı çoğalmamış, aynı zamanda nüfuzu da büyümüştür. O şubat ayında,

Şeyh Sait'in tesiri, basit bir Nakşibendi büyüğü olduğu halde çok Nakşibendi şeyhininkinden daha geniş ve daha yaygındı. Hınıs'tan ta aşağılara kadar bütün bir bölge, Şeyhi biliyor ve sayıyordu.

Bunda, Sait'in, yaptığı ticaretin de rolü yok değildi. Sait, kuzey meralarında yetiştirdiği sürülerini götürüp güneyde satarken bütün havaliyi tammışıtı. Hududu yüzlerce defa aşmış, oralarda irtibatlar kurmuştu. Hınıs-Halep yol boyu, adeta şeyhliğine dahildi. Gittikçe artan serveti, kendisine daha fazla nüfuz sağlıyordu.

Beşi kız, beşi erkek on çocuğuyla Şeyh Sait, bir hanedanın başında gibiydi.

Şeyh Sait o şubat da, sayısı kabarık atlılarıyla, resmen, Hınıs'tan Palu'ya, dedesinin kabrini ziyarete gidiyordu. Piran'a da, yol üstünde olduğu için uğramıştı. Bu resmen bir "mutâd seyahat" idi.

Ama, bu defaki yolculuğunun bazı özellikleri dikkatten kaçacak gibi değildi. Bir defa, yanma bu kadar atlı almasının sebebi neydi? Her zaman birkaç silahlı muhafızla yetinir, Hınıs'tan Palu'ya da en kısa yoldan giderdi. Oysa şimdi, yolboyundaki veya dışındaki köylere uğruyor, oralarda kalıyor, vaazlar veriyordu. Kaldığı bir köye gidince civar köylerin reis ve ağalarını huzuruna celbediyor, onlarla bir şeyler konuşuyor, onların verdikleri atlıları kafilesine katıyordu. Atlıların sayısı böyle artmıştı.

Vaızlarmda ise işlediği tema, dinin elden gittiği ve Hilafetin kaldırılmasıyla dinsizlerin hükmü altına düşüldüğü idi. Bu sözlerini, halkı Cumhuriyet hükümetine karşı kıyama daveti takip ediyordu.

Şeyh Sait bu faaliyetine bir süredir başlamış olduğu için seyahatinin gerçek maksadı bir öğretmen tarafından resmi makamlara bildirilmiş ve bunu Ankara duymuştu. Bunun üze-

rine Ankara, gerçek durumu Genç Valisi İsmail Hakkı'dan sormuştu.

Sonradan Şeyh Sait ve avenesiyle birlikte muhakeme edilip hapis cezası alacak olan vali İsmail Hakkı şu cevabı vermişti:

"- Şeyh Sait her sene olduğu gibi bu sene de, Palu'da bulunan ecdadının mezannı ziyarete gidiyor. Hilafı mutad ve muhili asayiş (asayişi bozan) bir hal yoktur."

Valinin görüşü bu olunca, Şeyh Sait daha rahat hareket etmek imkânını buldu.

Sait kardeşinin evine yerleştikten ve yorgunluk alma kahvesini içtikten sonra etrafa haberler salındı. Şeyh, Piran'da da civar köyler ağalarını, büyüklerini kabul edecekti. Bir sedirin üzerine bağdaş kurmuştu. Etrafmdakilerle konuşuyor, onlara bazı niyetlerini açıyordu. Adamları köyde kendilerine tahsis edilen evlere yerleştirilmişti.

İkindi vakti birjandarma teğmeni, Abdürrahim'in evine geldi, Şeyh ile görüşme isteğinde bulundu. Sait, kuşkulu bir tarzda, teğmenin ne istediğini, yalnız olup olmadığını sordu. Teğmen bir meseleyi görüşecekti. Küçük birjandarma müfrezesine komuta ediyordu. Şeyh, rahatsız bir şekilde teğmenin getirilmesini emretti.

Teğmen, arzusunu söyledi. Şeyhin yanındaki kafile içinde, haklarında "ahzı girift müzekkeresi= tutuklama emri" bulunan on kişi vardı. Bunlar, köyden Bahri adında birinin evindeydiler. Şeyh kendilerine, teslim olmalarını bildirsindi. Sait, hilekâr bir edayla, bu adamların vuruşabileceklerini belirtti, talâkı selâse ("üçten dokuza boş ol" demek suretiyle, kadının başka erkekle evlenmeden, yani hülleye girmeden eski kocasına dönmesine imkân vermeyen boşanma) üzerine yeminli olduklarını bildirdi ve tutuklama için kendisinin köyden ayrılmasının beklenmesini istedi.

Şeyh Sait bir süredir, şahsen bir korkunun içindeydi. Beş ay kadar önce patlak verip hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmış olan Nasturi isyanına dahil olduğundan, yakalanıp muhakeme edilmekten ürküyordu.

Nasturi isyanı, Musul meselesinin görüşülmekte olduğu sırada, bizim bu bölgedeki haklarımızda ısrarımız üzerine İngilizler tarafından çıkartılmış isyanlardan biridir. İngilizler onda Nasturileri ve Kürtleri teşvik ettiler.

İsyamn bölgesi bizim Güney hududumuz Çal- Oramar-Çölemerik güneyi - Beytüşşebab'ın hemen doğusu ve Habur suyu içindeki sahadır. Ayaklanma, 1924 Eylülünün başında patlak verdi. O isyanda kullanılan slogan "Müstakil Kürdistan" idi.

İsyan edenlerin tamamı 8 bin kadardı. Bunlar bin kişilik bir silahlı kuvvet çıkardılar ve bölgenin "aşiyâne" denilen yuvalarım zaptetmek üzere harekete geçtiler. Baskın daima basanın olduğu için, başta başarı da kazandılar. Hatta bölgedeki vali, bütün maiyetiyle tevkif edildi. Bunun üzerine hükümet, isyanın bastırılması görevini VII. Kolorduya verdi.

Ancak, Nasturilere karşı gönderilen birlikler içinde Kürt subaylar vardı. Bunlar Nasturilerle birleşmekte gecikmediler ve bir kısım eratı da kendileriyle birlikte sürüklediler. Askerler çabuk ayılarak tekrar bizim tarafa döndüler. Subaylardan bir kısmı orada kaldı. Bir kısmı ise, yakalandı ve Bitlis'te kurulan Harp Divam'na verildi. 12 Eylül'de başlayan harekât, isyanın bastırılmasıyla 28 Eylülsona erdi.

Suçlu olarak Harp Divanı'nda muhakeme edilenler genellikle Kürt İstiklâl Komitesi'nin mensuplarıydı. Birinci Millet Meclisi'nde Bitlis milletvekili olan Yusuf Ziya Bey ve kardeşi Ah Rıza Bey bunlar arasındaydı. Ali Rıza Bey altı ay hapse mahkûm oldu. Bir de, Albay Giranlı.Halit vardı. Albay Halit önce tevkif edilmiş, fakat soma, bazı aşiret reisleri tarafın-

dan jandarma elinden kaçırılmışıtı. Şeyh Sait, bu olayda parmağı bulunduğundan dolayıdır ki bir endişenin içindeydi.

Nitekim Bitlis Harp Divanı, sanıkları muhakeme ederken Şeyh Sait'in de şahit olarak ifadesinin alınmasına lüzum gördü ve kendisini çağırdı. Sait de Kürt Komitesi'ne dahildi. Bu komite hücreler tarzında örgütlenmişti. Her hücre beş kişilikti ve hücreden bir kişi öteki hücreden bir kişiyi tanıyor, onunla temas ediyordu. Şimdi, Komitenin elebaşları tevkifedilmişlerdi. Demek ki, sır sızmıştı. Sait'in de bilinmediği ne malûmdu?

Kurnaz Şeyh hasta ve yaşlı olduğunu, Bitlis'e kadar gidemeyeceğini bildirdi. İfadesinin istinabe suretiyle alınmasını rica etti. Harp Divanı bunu kabul etti. Zira Sait hakkında, korkusuna rağmen, elde bir delil yoktu.

Şeyh, ifadesini Hınıs'ta verdi. Tabii, her şeyi inkâr ediyordu.

Ama Sait bir defa kuşkulanmıştı. Oğullarından Ali Rıza'yı derhal, Halep üzerinden İstanbul'a gönderdi, temasta bulunduğu ora Kürt büyüklerine durumu bildirdi. Bitlis'te adamları vardı. Onları da, Harp Divanı'nm kendisi hakkında bir tevkif kararı verip vermediğini öğrenmek üzere seferber etti.

O zamandan beri diken üstünde oturur gibiydi. Piran'da, kapısında, bir teğmenin komutasındaki jandarma müfrezesini görünce bunların, istedikleri on Kürdü yakaladıktan soma kendisini de tevkif edecekleri şüphesine düştü.

Can havliyle, aslında daha bir süre sonra patlatması gereken isyan barutunu, Şeyh.^ait c^gün orada ateşledi.

Şeyhin Yıldırım Harekâtı

Piran, etrafı dağlarla çevrili, vadi içinde kurulmuş bir köydür. Bu vadiyi kuzeyden Dizik, güneyden Tumturuk ve güneybatıdan Şeyh Yusuf tepeleri çevreler. Tabiatın oldukça vahşi bir güzelliği vardır. Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh. Abdürrahim'inin evine geldiği o günlerde köyün nüfusu 2 bin 500 kadardı. Şeyh Abdürrahim bu köyden kız almıştı.

Puanlılar genellikle, nakliyecilik yaparak geçinirlerdi. Katır ve develerle yük taşırlardı. Bir başka kısmı, köyün beş kilometre batısından geçmekte olan Dicle Nehri üzerinde, sallarla odun naklederdi ve hatta bunların Diyarbakır'a kadar gittikleri olurdu. Halk fakirdi. Arazinin engebeli, toprağın verimsiz bulunması tarım imkânını kısıtlıyordu. Hayvan olarak keçi besleyenler vardı. Tarlalarda hemen sadece gılgıl darısı yetişmekteydi.

Halk yalnız fakir değil, cahildi de.. Şeyhlik müessesesi bütün kudretiyle egemen idi. Cumhuriyetin tek mevcudiyetini köy ve civarındaki jandarmalar teşkil ediyordu. Onların da çoğu yerliydi. Çok kimse, padişahlığın kalktığının dahi farkında olmaktan uzaktı. Oysa Piran, il merkezine ancak 32 kilometre mesafedeydi. Ama 32 kilometre, yeni bir dünyanın başlangıç hududu olmaya yetiyordu.

Şeyh Sait, yanındaki eşkıyanın teslimi talebini ileten teğmene oldukça yumuşak davranırken durumu da el altımdan kolaçan ettirdi. Bahri'nin evi içindekiler on değil, oniki kişiydiler. Aralarında Vartolu Nebi ve arkadaşları da vardı. Bunlar çok önceden suç işlemişler, hapse girmemek için dağa çıkmışlardı. Ya da, başka yerlere saklanmışlardı. Sonradan bazıları Şeyh

Sait'in maiyetine katılmıştı. Dördü ağır hükümlüydü. Katilden aranıyorlardı. Jandarmanın asıl almak istediği bunlardı.

Jandarmanın komutanı üsteğmen Hasan Hüsnü Efendiydi. Yanında teğmen Mustafa Asım Efendi ve 15 kişilik bir müfreze bulunuyordu. Subaylar, aradıkları eşkıyanın köye gelip de Bahri'nin evine saklandığını öğrendiklerinde binayı sarmışlardı. Bu, Piran'm çok evi gibi iki katlı bir basit yapıydı. O zamanki adıyla Çalan mahallesindeydi. Şimdi mahallenin adı Yeşilyurt olmuştur. Bahri'nin evi hâlâ durur. İki tarafına dükkân ve kahvehanelerin sıralandığı toprak caddeden sola dönüldüğünde dar bir sokağa girilir. Sokak, az ilerdeki tepelere kadar uzanır. Bugün evin o sokağa bakan pencerelerinde patiska perdeler ve çiçek saksıları vardır.

O unutulmaz 13 Şubat 1925 Cuma günü, ikindi vakti, jandarmalardan bir kısmı evin damına çıkmışlardı. Teğmenler kapının önünde dolaşıyorlardı. Arada bir içerdekilere "Teslim olun!" diye sesleniyorlardı. Fakat içerden küfürle mukabele ediliyordu. Halk civara birikmişti ve hadiseyi hem merakla, hem de jandarmaya karşı düşmanca seyrediyordu.

Şeyh Abdürrahim'in evinden Bahri'nin evine, gizlice haber uçuruldu. Teslim, bahis konusu değildi. Şeyh Sait, emrindeki bu iyi vurucu kimseler yakalandıktan soma kendisinin tevkifine kalkışılmasmdan korkuyordu. Teğmenlere tekrar şu ricayı saldı:

"-Biz onlarla beraber geldik, yoldaşız. Kendilerini şu ara bana bağışlayın veben buradayken bir şey yapmayın. Hele ben gideyim, sonra ne isterseniz yaparsınız."

Ama jandarma da, kuşlar bir kere kafese girmişken onları salıvermek niyetinde değildi. Şöyle bir anlaşmaya teğmenler rıza gösterdiler: Bahri'nin evindeki 12 kişiden sekizini bırakmaya hazırdılar. Fakat dört azılı katil mutlaka teslim olmalıydı.

Şeyh Sait bunu sağlayacakmış gibi bir tavır takındı.

Eşkıyanın planı şuydu: Sekiz kişi, evden, serbest çıkacaklardı. Bunlar mahalleye bakan tepelere bir anda tırmanacaklardı. Zaten silahlıydılar. Oradan jandarmaya ateş açacaklardı. Aynı zamanda, evde kalan dört kişi de bu ateşe katılacaktı. Bu suretle jandarma iki ateş arasında bırakılacaktı. Şeyh Abdürrahim ve adamları da yetişecekler, onlar da ateş edeceklerdi. Zaten Şeyh, mavzeriyle sokaktaydı.

Plan aynen tatbik olundu. Jandarma üç yanından ateş yiyordu. Üsteğmen Hasan Hüsnü Efendi, müfrezesine geri çekilme emri verdi. Bir ölü, iki yaralı bırakmıştı. Jandarmalar eşraftan Zülküf Cafer ağanın evine sığındılar. Ağa yiğit olmasaydı, bunların topunun temizlenmesi işten değildi. Halk, Şeyh Sait'in cuma namazı öncesinde verdiği vaazın tesiri altındaydı. Sait şunları söylemişti:

"- Medreseler kapatıldı. Din ve Vakıflar Vezareti kaldırıldı. Gazetelerde birtakım dinsiz yazarlar dine hakaret etmeye, Peygamber Efendimize dil uzatmaya cüret ediyorlar. Ben bugün, elimden gelse bizzat dövüşmeye başlar ve dinin kurtarılmasına yardımcı kesilirim."

Bu vaaz, Sait'in kaldığı Şeyh Abdürrahim'in, kanatlı bir kapıdan girilen evinde veriliyordu. Kendisini dinleyen eşraf ve civar köy ağaları tasvip makamında, sürekli başlarını sallıyorlardı. İki katlı, taştan yapılmış binanın dar sokağa bakan pencerelerinden arada bir tekbir sesleri işitiliyor, aşağıda bekleşen halk ve müritler ispazmoza tutulmuş gibi titriyorlardı.

Aslına bakılırsa bu propaganda, bizzat Şeyh Sait de dahil, çok kimse tarafından bölgede bir yıla yakın zamandır yapılmaktaydı. O günleri yaşamış ve olayların içinde bulunmuş kimseler bu hazırlıkları gayet iyi hatırlamakta, anlatmaktadırlar. Bunlann biri, Şeyh Sait'in isyandan bir yıl önce de Palu'ya geldiğini ve amcasıoğlu Palu Müftüsü Mehmet Ferit'in evin-

de "Eğer Cumhuriyet Hükümeti şeriata dokunursa kıyam edeceğim" dediğini nakletmektedir. Müftü bu söze kızmış ve şeyhi azarlamıştır.

Bir başka Palulu, gene isyandan önce Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza'nm, babasının emriyle, isyana katılacaklardan imza toplamak için şehir şehir, köy köy dolaştığını, şeyhin bu imzaları bir heybenin içinde, daima yanında taşıdığını, yakalandığında ilk iş olarak bu heybeyi nehire attığını ifade etmiştir.

Oturduğu Hınıs'tan her yıl bir iki kere Palu'ya gelen ve ticareti icabı sık sık da Halep'e giden Şeyh Sait'in her uğradığı köyde vaazlar verdiğini ve "Türkiye saltanatsız, hilafetsiz olmaz. Bunlar bizi dinsizliğe götürüyor, ecdadımıza, dinimize sövüyorlar" şeklinde propaganda yaptığını duyan pek çoktur.

Zaten isyan devam ederken halkın kulağına ulaştırılan haberler de bu bir yıllık propagandanın tabii sonucu olmak niteliğini taşımaktadır. O günlerde Fırat Nehri üzerinde salcılık yapan yaşlı bir Elazığlı, isyan hadisesini ilk duyuşunu şöyle anlatmıştır:

"- Bir gün iskelede beklerken beyden, salımı hazır bulundurma emrini aldım. Arkadaşlara bunun nedenini sordum. Abdülhamid'in oğlu geliyormuş. Kemal, padişahı denize atmış. Fakat şimdi oğlu gelip Kemal'i devirecek, saltanatı ihya edecekmiş dediler."

İsyana halkın katılmasını sağlamak için Şeyh Sait ve adamları, hareketin başında Abdülhamid'in oğlu Selim Efendi'nin bulunduğunu yayacaklar, Şehzadenin 30-40 bin kişilik bir kuvvetle Diyarbakır ve Elazığ üzerine yürüdüğünü söyleyeceklerdir.

Selim Efendi admm kullanılması hiç sebepsiz sayılmamalıdır.

O günlerde Lice ilçesinde yargıçlık yapan Diyarbakırlı

bir avukat da Şeyh Sait'in Lice yoluyla Hani ve Piran'a giderken geçtiği yerlerde vaazlar verdiğini, talak, miras ve mahkeme yemini konularına değindiğini söylemiştir. Uç karısı olan Şeyh Sait, hazırlanan Medeni Kanunla boşanma ve evlenmelerin yeni nizama bağlanacağım öğrenmiş, buna aklı hiç yatmamıştır. Şeyh, kız çocuklara oğullarla eşit miras hakkı tanınmasına da karşı çıkmıştır. Miras hakkının mecellede emredilen şekilde yürütülmesini savunmuştur. Mahkemede şahitlik yapan kişilerin de namus ve şerefleri üzerine yemin etmelerini kınamış, "vallahi de tallahi de" yemininin devamını talep etmiştir.

"Piran Olayı" böyle bir hazırlık devresinden sonra yahut bu devrenin içinde, belki zamansız ve erken, fakat niyetlerin belirdiği sırada patlamıştır.

Jandarmalar çekildikten sonra Şeyh Sait ve etrafı arasında bir şaşkınlık hüküm sürdü. Şimdi ne yapmak lazımdı? Hükümet, herhalde hesap sormamazlık etmeyecekti. Madem ki bir defa silah patlamıştı, devam etmek mecburiyeti vardı. Zaten isyanın da havası kısmen yapıldığına göre bunu açıktan ilan etmek farzdı. Şeyh Sait, ilk resmi tebliğini yayımladı. Orada kullandığı imza "Emir-ül Mücahidin"dir. Yani din uğrunda savaşanların lideri. Şeyh Sait isyanı başlattığını haber veriyor ve bütün din ehlinden, dini kurtarmak için buna katılmalarını istiyordu. Tabii bununla asıl hitap ettiği kimseler, daha önceden nabızları yoklanmış olan birtakım şeyhler ve ağalardı.

Şeyh Sait Piran'da fazla kalmak istemedi. Adamları, sopalarının ucuna yeşil bayraklar ve Kuranlar asmışlardı. "Sallallah Muhammet" diye bağırışıyorlardı. Atlılar atlarına binmişlerdi. Vakit yavaş yavaş akşama yaklaşıyordu. Şeyh Sait kafilesine "Yürüyün!" emrini verdi.

Cumhuriyetin tarihine "1925 Şeyh Sait İsyanı" diye geçecek olan hareket fiilen başlamıştı.

bir avukat da Şeyh Sait'in Lice yoluyla Hani ve Piran'a giderken geçtiği yerlerde vaazlar verdiğini, talak, miras ve mahkeme yemini konularına değindiğini söylemiştir. Üç karısı olan Şeyh Sait, hazırlanan Medeni Kanun'la boşanma ve evlenmelerin yeni nizama bağlanacağım öğrenmiş, buna aklı hiç yatmamıştır. Şeyh, kız çocuklara oğullarla eşitmirashakkı tanınmasına da karşı çıkmıştır. Miras hakkının mecellede emredilen şekilde yürütülmesini savunmuştur. Mahkemede şahitlik yapan kişilerin de namus ve şerefleri üzerine yemin etmelerini kınamış, "vallahi de tallahi de" yemininin devamını talep etmiştir.

"Piran Olayı" böyle bir hazırlık devresinden sonra yahut bu devrenin içinde, belki zamansız ve erken, fakat niyetlerin belirdiği sırada patlamıştır.

Jandarmalar çekildikten sonra Şeyh Sait ve etrafı arasında bir şaşkınlık hüküm sürdü. Şimdi ne yapmak lazımdı? Hükümet, herhalde hesap sormamazhk etmeyecekti. Madem ki bir defa silah patlamıştı, devam etmek mecburiyeti vardı. Zaten isyanın da havası kısmen yapıldığına göre bunu açıktan ilan etmek farzdı. Şeyh Sait, ilk resmi tebliğini yayımladı. Orada kullandığı imza "Emir-ül Mücahidin"dir. Yani din uğrunda savaşanların lideri. Şeyh Sait isyanı başlattığını haber veriyor ve bütün din ehlinden, dini kurtarmak için buna kaülmalarını istiyordu. Tabii bununla asıl hitap ettiği kimseler, daha önceden nabızları yoklanmış olan birtakım şeyhler ve ağalardı.

Şeyh Sait Piran'da fazla kalmak istemedi. Adamları, sopalarının ucuna yeşil bayraklar ve Kuranlar asmışlardı. "Sallallah Muhammet" diye bağıtlıyorlardı. Atlılar atlarına binmişlerdi. Vakit yavaş yavaş akşama yaklaşıyordu. Şeyh Sait kafilesine "Yürüyün!" emrini verdi.

Cumhuriyetin tarihine "1925 Şeyh Sait İsyanı" diye geçecek olan hareket fiilen başlamıştı.

İsyanın patladığı 13 Şubat ile Şeyh Sait'in Diyarbakır'ı kuşattığı 7 Mart arasında askeri harekât daha ziyade asiler lehinde gelişti. 20 Şubat'ta Palu'nun Şeyh Sait'e bağlı Şeyh Şerif komutasındaki birliklerin eline geçmesi bunlann maneviyatını yükseltti. Şeyh Şerifin emrinde fazla sayıda adam yoktu. Fakat Şeyh Sait'in de, Şeyh Şerifin de Palulu olmaları bunların yakınlarının ilçede ve civar köylerde bulunması asilerin işini kolaylaştırıyordu. Palu'nun o tarihteki nüfusu 20 binin üstünde olarak söylenir.

Şeyh Şerif koca ilçeyi bir tek kurşun patlatmadan aldı. Bunun sebebi, Şeyh Sait tarafından "Elaziz'in fethi"ne memur edilen Şerifin, Palu'yu kuşattığında yaptığı bir açıkgözlülüktür. İlçeleri kuşatıldığında ilçenin idarecileriyle bazı eşraf Şeyh Şerife bir "heyet-i nasiha" (nasihat heyeti) gönderdiler. İlçenin muteber simaları heyetin içindeydi. Şeyh, bunları derhal tevkifetti ve koz diye kullandı. Palu'nun savunması için bütün tedbirler alınmış olduğu halde, şeyhin bu kimseleri öldüreceği korkusu mukavemeti engelledi. Subaylar ateş ettirmediler.

Palu düşünce Elazığ'ın yolu açılmıştı. Hele 21 Şubat'ta 14. Süvari Alayımız Hani'de, II. Süvari Alayımız Cüzi'de pusuya düşürülüp esir alındıktan sonra Şeyh Sait'in ilerlemesi büsbütün arttı.

Asiler şöyle bir teşkilat kurmuşlardı:

1- Emir-ül mücahidin, yani asilerin başkomutanı Şeyh Sait'tir. Şeyh Sait kendi kuvvetlerini Telalu'da toplayacak, Diyarbakır'a hücum edecektir. Diyarbakır'ın ele geçirilmek istenmesinin iki büyük sebebi vardır. Birincisi, Diyarbakır'a daima Müstakil Kürdistan Emirliği'nin tabii başkenti gözüyle bakılmıştır Orasının ele geçirilmesi, bu emirliğin kuruluşunun ilanına vesile verecektir.

İkincisi, İstanbul'da Kürt lideri Seyit Abdülkadir'in te-

maşta olduğu İngilizler, Şeyh Sait kuvvetlerinin kullanacağı bir kısım silah ve cephaneyi Diyarbakır'a göndereceklerdir. Nitekim Diyarbakır savaşından sonra bazı İngiliz silah fabrikalarının broşürleri ve mektupları, teklifleri Diyarbakır'daki Kürt ajanlarının merkezlerinde ele geçti. Bunların zarflan üzerinde veya baş taraflarında "Kurdistan Emirliği Harbiye Vezareti" hitabı vardı. Plan, Diyarbakır'ı alıp bu malzemeyi sağladıktan sonra Cizre'ye yürümek ve İngilizlerle fiili teması kurmaktı.

2- Asilerden İzzet'in komutasındaki kuvvetler önce Lice'yi alacaklar, sonra Şeyh Sait emrindeki birliklere katılacaklardır.

3- Şeyh Sait'in muavini, Genç'te bulunan Fakih Hasan'dır.

4- Varto bölgesindeki harekâtı Şeyh Abdullah, Kiği-Çapakçur bölgesindeki harekâtı Şeyh Hasan, Palu bölgesindeki harekâtı Şeyh Şerif idare edeceklerdir.

5- Propaganda ve adam toplama işlerini Canlı Şeyh İbrahim yapacaktır.

Görülüyor ki tertip, öyle bir günün işi değildir ve isyan, kaza ile patlatılmış da bulunsa uzun hazırlıklann sonucudur. Nitekim Şeyh İbrahim tarafından yönetilen propaganda faaliyeti çerçevesinde halka dağıtılan beyannameler de dikkati çekicidir. Basılı olan bu beyannameleri Şeyh Sait hangi makineyle basabilmiştir ki? Elbette ki bunlar dışarda hazırlanmış ve tüfekler patlayınca asilere ulaştırılmıştır. Bundan başka, sonra hükümet kuvvetleri duruma hâkim olup da Şeyh Sait'in adamlarım esir almaya başladıklarında bunların üzerinde üniformaya benzeyen kılıklar görülmüş, ceplerinde yabancı paralar bulunmuştur. Ellerindeki silahların da ecnebi silahı olduğu anlaşılmıştır. O günler bizim, Musul dosyasıyla İngilizlerle takıştığımız göz önünde tutulursa, Kürt isyanının arkasında kimlerin bulunduğu daha kolay kestirilebilir.

Şeyh Şerifin cılız kuvvetleri Palu'yu aldıktan sonra asıl hedeflerine, Ezalığ üzerine yürüdüler. Bunlar birkaç yüz kişiydiler. Fakat ellerindeki yeşil bayraklar, ağızlarındaki "Şallallahüaleyhüm! Ya Allah, teslim... Teslim.." haykırışları halkı onlardan yana itiyordu. Bilhassa köyler kendilerini kabul ediyorlar, köylülerden onlara katılanlar oluyor, maneviyat bozmak suretiyle bu bir avuç insan ilçeler, hatta iller zaptediyorlardı. Elazığ da böyle bir hava içinde düştü.

Elazığ'a taarruz 24 Şubat sabahı, şafakla başladı. Şehrin komutanı gerekli tedbirleri almış, Elazığ yolu üzerindeki tepelere top, makineli tüfek ve katırlı süvari birlikleri yerleştirmişti. Fakat bunlar birkaç yüz kişi önünde tutunamadılar. Karşıdakilerin din uğruna harp ettikleri propagandası ellerini bağlıyordu. Gerçi topçu ateşi bir ara asileri dağıttı ama bunlar çabuk toplandılar ve şehrin kapısına dayandılar. Bu sırada içerdeki bazı Kürtler cephaneliği yağmaya başlamışlardı. Komutan onlara mani oldu. Ancak süvari erlerinin kaçışması, hayvanların başıboş kalması tam bir panik yarattı. Komutan -Osman Bey adında bir subaydı- savunmayı şehrin merkezinde yeniden tertiplemek istedi. Bu maksatla daha önceden bir kısım halka silah dağıttırmıştı. Silah almış bulunanlar ortalıkta görünmediler. Bunun üzerine Osman Bey, elinde kalan kuvvetlerinin teslim alınmasını önlemek maksadıyla şehri tahliye etti, savunmasını bir köprüye nakletti.

Şeyh Şerifin adamları meşhur naralarıyla Elazığ'a daldılar. Evvela jandarma dairesini yağma ettiler. Havaya, pencerelere kurşun sıkıyorlar, bir dehşet havası yaratıyorlardı. Adeta herkes, bu edepsizler karşısında sinmişti. Asiler hapishanedeki mahkûmları serbest bırakınca bunlar da onlara katıldılar ve bu sefer evlerin, dükkânların yağmasına geçildi. Camlar, kepenkler kırılıyor, tecavüz vakaları patlak veriyordu.

Sözde bunlar din için, Kuran'ı kurtarmak için savaşanlardı. Sözde bunlar ahaliye dokunmayacaklardı. Ahali çapulculara mukavemet etmemekle yaptığı hatayı anlamıştı, ama iş işten geçmişti. Bir heyet Şeyh Şerife ricacı olarak gitti. Şeyh Şerif münadiler (tellallar) vasıtasıyla kendi adamlarına ve hasiphaneden çıkmış olanlara, yağmacılık yapanların idam edileceği tehdidini duyurdu. Fakat bu tehdit de para etmedi. Elazığ kâbuslu bir gece geçirdi.

Ertesi sabah asiler "Malatya'ya gidiyoruz! Müslüman olan arkamızdan gelsin" sesleri arasında Malatya'ya doğru yola çıktılar. Bunun bir sebebi, yağmacılıktan fena halde canı yanan Elazığlıların da sopalarını ellerine alıp bu bir avuç çapulcunun karşısına dikilmeleridir. Çapulcular, pabucun pahalı olduğunu görünce tabanları yağlamışlardı.

Fakat yapılmış olan din propagandası, dağıtılmış bulunan beyannameler tesirini tamamıyla kaybetmiş değildi. Bu beyannamelerde şunlar söyleniyordu: "Halife sizi bekliyor. Hilafetsiz Müslümanlık olmaz. Hiçbir halife memleketten çıkarılamaz. Şiarımız dindir. Şeriat isteyiniz."

Hükümetin dinsiz olduğu, okullarda dinsizlik öğretildiği bildiriliyor, bilhassa kadınların "çıplaklık"ı dile getiriliyordu. Çeşitli hikâyeler anlatılıyor, dinin elden gittiği, kadınların başı açık fahişeler haline sokulduğu söyleniyordu.

Tabii bölgenin sefaleti ve perişanlığı bu tarz propagandalara kulak verenlerin sayısını arttırıyordu.

VI

TCF'nın Suyu Kaynıyor

Ankara'da, Meclis'in hem de muhalefetin desteğiyle Fethi Bey hükümetinin tedbirlerini kanunlaştırması havayı yatıştırmadı. CHF'nin radikalleri bu kadarla yetinecek insanlar değillerdi. İstedikleri, devrimleri rahatça tamamlayacak bir ortamdı. Bu ortamda ancak mezar sessizliği hâkim olacaktı. Hiç kimse yapılanları tartışmayacaktı. Yapılanlar sadece övülebilecekti. 1925 Türkiye'sinde Gazi'nin, İsmet Paşa'nm ve onların etrafında yer almış "silahendaz mebuslar"m memlekete müsaade etmeye niyetli bulundukları hürriyet bundan ibaretti.

Devrimlerle hürriyet kolay bağdaşır nesneler değildir.

Başkentte şubatın son haftası bilhassa politika kulislerinde son derece hareketli geçti. Fethi Bey'in bir teşebbüsü bu hareketlerin en ilgincidir.

Fethi Bey hükümeti Meclis'ten arzuladığı kararlan ittifakla geçirdikten hemen sonra garip bir harekette bulundu. O tarihte, Şükrü Kaya Dışişleri Bakanı'ydı. Fethi Bey onu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na gönderdi ve Kâzım Karabekir Paşa'yı, Ali Fuat Paşa'yı, Rauf bey'i başbakanlığa davet etti. Bu sırada Ali Fuat Paşa, partisi teşkilatıyla temaslarda bulunmak, hem de İstanbul'un siyasi havasını koklamak maksadıyla başkentten aynlmıştı. Karabekir Paşa ve Rauf Bey, yanlarına onun yerine Dr. Adnan -Adıvar- Bey'i aldılar ve davete katıldılar.

Fethi Bey' in biraz üzgün, oldukça da perişan bir hali vardı.Ne söyleyeceğini, lafa nasıl başlayacağını pek bilemiyordu. Nihayet Karabekir Paşa'ya hitaben dedi ki:

"- Size fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız istikbali çok karanlık görüyorum. Mutlaka kan dökülecektir."

Muhalefet partisinin liderleri bu sözlerden bir şey anlamadılar. Bu kadar kısa zaman içinde ne olmuştu? Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk fırkası gibi hükümete bir nevi güvenoyu vermemiş, onun tekliflerini desteklememiş miydi?

Kâzım Karabekir Paşa kesin bir vaziyet aldı. Dedi ki:

"- Kanun dairesinde fırka teşkil etmek elimizdedir. Ama bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetsiniz. Her nevi kuvvetiniz, türlü vasıtalarınız vardır. Fırkamızı behemehal dağıtmak arzu ediyorsanız, onu yapmak elinizdedir."

Fethi Bey bu sert çıkış karşısında daha da bozuldu. Oldukça mahcup bir tavır takınarak:

"- Sizinle bu suretle konuştuğuma çok müteessirim. Bilirsiniz ki ben her türlü örfi muamelelerin aleyhindeyim. Fakat azınlıkta kalacağımdan korkuyorum" dedi.

Karabekir Paşa, başbakanın azınlıkta kalmak korkusunu yersiz bulduğunu belirtti. Kendilerinin parti olarak, doğudaki isyanı bastırmak için hükümetin isteyeceği her şeyi memnuniyetle yapacaklarını söyledi. Meclisteki bir oylamada Halk Fırkası'mn mutedilleriyle Terakkiperver Fırkamın milletvekilleri pekâlâ çoğunluk sağlayabilirlerdi. Fethi Bey tekrar bu talebin şahsen kendisi tarafından yapılmadığını, bunun kendisinden istendiğini tekrarladı.

Bu konuda Ali Fuat Cebesoy'un yaptığı açıklama bir şüpheli taraftaşımaktadır. Cebesoy "Siyasi Hatıralar"ımn II. cildinde bu vakayı naklettikten sonra şöyle der:

"Kâzım Karabekir Paşa ve arkadaşları Fethi Bey'in yanından ayrılmadan evvel Fethi Bey şark isyanım bastırmak için başlanmış olan hareketin iyi inkişaf ettiğini ve yeni bir tedbirin alınmasına lüzum olmadığını söylemiş ve isyan mmtakası haricinde sükun ve sükunetten başka bir şey olmadığını sözlerine ilave etmiştir."

Eğer Cebesoy yanılmıyorsa, Başbakanın bu sözleri, doğudaki gerçek durumu hiç aksettirmemektedir. Zira o günler-

de Şeyh Sait kuvvetleri bölgeye hemen tamamıyla hâkim bulunuyorlardı.

Fethi Bey'in TCF liderlerine yaptığı teklifin kendisine, eğer telkin edildiyse, ancak Gazi Paşa tarafından telkin edilmiş olması kabildir. İsmet Paşa böyle bir telkini hatırlamamaktadır. Fethi Bey'in bu davet için Şükrü Kaya'yı kullanmış olması, herhalde başbakanın, Gazi'nin arkasından bir şeyler çevirmediğinin kesin delilini teşkil etmektedir. Muhtemelen Fethi Bey, böyle bir teklifi, yani partilerini bizzat feshetmeleri teklifini Karabekir'le arkadaşlarına yaptığı zaman onların bunu kabul edeceklerini ummuş ve bu işe girişmiştir.

Nitekim aradan geçecek beş yılın sonunda, bu sefer kendisi "İkinci Parti"yi, Serbest Fırka'yı kurup da olayların memleketi karışıklığa götürecek.yön tuttuğunu ve duruma hâkim olmak imkanını kaybettiğini anladığında fesih kararını bizzat vermekten kaçınmayacaktır.

Belki de 1925 yılının o soğuk şubat gününde, dökülece-ğini muhalefet liderlerine haber verdiği kanın onu takip eden aylarda o kadar çok miktarda dökülmüş olması, tabiaten yırtıcı bulunmayan Fethi Bey'in 1930'daki kararına tesir etmiştir.

Ama askeri durum hakkında söyledikleri? İnanılması güç taraf, asıl budur.

Çünkü, Meclis'in o meşhur oturumunun akşamı, Gazi Paşa asker arkadaşlarını Çankaya'da topladı ve tekrar askerce görüşüldü. Yani isyanın nasıl ve hangi vasıtalarla bastırılacağı planlandı. Toplantıda İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve ikinci başkan Kâzım -Orbay- Paşa bulunuyordu. Çalışmalar en fazla askeri haritalar üzerinde ve gelen raporların ışığında cereyan etti. Bölgedeki normal kuvvetlerle, sıkıyönetim rejimi içinde dahi, şeyhin oynak birlikleriyle başa çıkmak imkânı yoktu. Yer yer aşiretler isyancılara katıldıkları gibi muntazam birlikler içinde hangilerinin de karşı tarafa geç-

meyeceğinden kesinlikle emin olmak kolay değildi. Onun için o gece Çankaya'da hazırlanan planın esasını şu husus teşkil etti: Asıl kuvvetler yetişip mevzie girmeden kifayetsiz kuvvetlerle geniş çapta taarruz ve takip hareketlerinden sakımlacaktı. Hedef, bölgeyi büyük birliklerle sarmak ve asileri teslim almaktı. Bu arada hava kuvvetleri de harekete geçirilecekti. Yığmak tamamlanıncaya kadar Şeyh Sait'in taarruzlarına karşı kuvvetli mukavemet gösterilecek, büyük merkezlerin asiler eline geçmesi önlenecekti. Bununla kastedilen yer, bilhassa Diyarbakır'dı. Diyarbakır'ın politik bir önemi de vardı. Hayal edilen müstakil Kürdistan'ın başkenti olarak Diyarbakır düşünülüyordu. O gece Çankaya'da Gazi ve İsmet Paşalar, Diyarbakır düştüğü takdirde dışarıda birtakım siyasi manevralara girişilmesi tehlikesini bahis konusu ettiler.

İki lider, olayın "karşı ihtilal" mahiyetini ön plana çıkarmakla beraber o bölgede bilhassa İngilizlerin, cumhuriyetin başına dert açmak sevdasında olduklarını da pekâlâ biliyorlardı. Bu derdi ise en iyi Kürt meselesi açabilirdi. O bakımdan, Şeyh Sait kuvvetlerinin kendilerini fazla göstermelerini, spektaküler (göz kamaştıracak) basanlar kazanmalarını da önlemek gerekiyordu.

Çankaya'da, Gazi ve İsmet Paşalarla komutanlar arasında yapılan toplantı, Doğu bölgesinde sadece sıkıyönetimin değil, onu takiben kısmi seferberliğin de ilanı neticesini verdi. Ayrıca olay yerine askeri birlikler de başka yerlerden alınıp sevkedildi.

Bunların bir an önce yığmaklannı yapabilmeleri için trenle yollanmalan gerekiyordu. Güney hattı gerçi bizim malımızdı, ama tren Suriye topraklanm da katediyordu. Suriye, Fransa'nın mandası altındaydı. Bu hattan asker sevkettiğimiz zaman, durumu "Fransa'ya bildirmek mecburiyeti vardı. Zira Fransa ile olan anlaşma bu hattan, bir halde asker nakletme-

mizi yasaklıyordu: İngiltere'ye karşı olması halinde! Haber vermek zarureti oradan doğuyordu.

Fransa'da bir Türk dostu, Edouard Herriot başbakandı. Paris hükümetine askerimizi güney hattını kullanarak doğu bölgemize göndereceğimiz duyuruldu. Bu muamele dışişleri bakanlıkları arasında cereyan etti. Askerin İngiltere'ye karşı kullanılması bahis konusu değildi. Birliklerimizi topraklarımızın bir noktasından öteki noktasına geçirecektik.

Nitekim Fransa hiçbir itiraz sesi yükseltmedi.

Fakat Paris'teki Büyük Britanya Büyükelçisi manidar bir çıkış yaptı. Fransa Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak bu nakliyat hakkında bilgi istedi. Aslında buna hakkı hiç yok değildi. Fransa'nın izin verdiğini bildirirken bunların İngiltere'ye karşı kullanılmayacağı hususunda Türk Hükümetinden teminat aldığını İngiltere'ye duyurması gerekebilirdi. Nitekim Fransa Dışişleri Bakanlığı da böyle yaptı.

Meselenin o tarafı öylece bitti.

İngiltere'nin bu gayreti nereden geliyordu? İş, Musul'da yapılacak halk oylamasıyla ilgiliydi. İngiltere, oylamanın arefesinde, Türkiye'nin kendi Güneydoğu topraklarına hâkim bulunmadığını ispatlamak istiyordu. Bu suretle dünya kamuoyu Musul konusunda tesir altında tutulacaktı. Musul'da da Kürtlerin bulunduğu biliniyordu. Bizim topraklarımızda bir Kürt davasını alevlendirmekle İngiltere şu inancı doğurmaya çalışıyordu: Türkiye kendi Kürtlerini memnun edemiyor. Bu halde, daha başka Kürtler onların idaresi altına nasıl verilebilir?

Bu sırada İngiliz basını da Şeyh Sait'in kuvvetinin 20 bin kişi olduğunu ve "Abdülhamit'in oğlu"nu "Kürdistan Kralı" ilan ettiğini yazıyordu.

Fethi Bey Başbakan sıfatıyla muhalefet liderlerine askeri durum hakkında "başka tedbire ihtiyaç yok, her şey yolun-

da" tarzında beyanlarda bulunurken gerçek vaziyet buydu. Başbakanın işi böyle alması ve daha başka.bir olay, Gazi'de "Bunun Fethi Bey'le olmayacağı" inancını şubatın sonunda perçinleştirdi.

Olay, Çankaya'da cereyan etti. Bugünkü Cumhurbaşkanlığı köşkü henüz inşa edilmemişti. Gazi, şimdi müze olarak muhafaza edilen küçük binada oturuyordu.

O akşam, kadınlı erkekli birçok arkadaşım davet etmişti. Davet, bir oyun davetiydi. Birkaç masa kurulmuştu. Gazi, Falih Rıfkı ve Yakup Kadri'nin bulundukları masadaydı. Bir masada Başbakan Fethi Bey vardı. Bir diğer masada İsmet Paşa briç oynuyordu. Oynanan, poker ve briçti.

Gazi'nin masasında oyunun en ziyade kızışmış olduğu bir sırada, Cumhurbaşkanının yaveri kendisine bir yazı getirdi. Bu Doğu'dan gelen bir haberdi. Şifre çözülmüş, metni Cumhurbaşkanına sunulmuştu. Gazi, yazıyı dikkatle okudu. Yüzünün ifadesinden, memnun kalmadığ anlaşılıyordu. Buna rağmen gözlerinde bir şimşek çaktı. Yavere yazıyı geri verdi ve dedi ki: .

"- Al bunu Fethi Beyefendi'ye götür.."

Sonra, masasında beraber oyun oynamakta olduğu arkadaşlarına döndü:

"- Çocuklar dikkat ediniz!"

Gazi, kendisinden biraz genç arkadaşlarının hepsine "çocuk" demek âdetindeydi. Bu hem bir sevgi, hem de bir şefkat ifadesiydi. Gazi ve masadakiler, yan gözle, olayın sonrasını takip etmeye koyuldular.

Yaver (Emir subayı) Başbakanın masasına gitti. Orada da oyunun kızışmış bir hali olmalıydı ki Fethi Bey yavere, kendisini rahatsız ettiğinden dolayı kızgınca bir edayla:

"- Ne var?" diye sordu.

Yaver, raporu Başbakana uzattı. Fethi Bey kâğıda şöyle

bir göz attı. "Sonra bakarız" diyerek iade etti. Tekrar oyununa döndü. Gazi alçak bir sesle yavere seslendi, kendisini yanına çağırdı.

"- Yazıyı İsmet Paşa'ya götür.." dedi.

Yaver bu defa, İsmet Paşa'nm oyun oynadığı masaya yaklaştı. Raporu ona verdi. O da kâğıda önce bir göz attı. Sonra oyunu bıraktı, yazıyı dikkatle okumaya koyuldu. Gazi'nin masasından İsmet Paşa'yı seyrediyorlardı. İsmet Paşa hükümette değildi ve bir sorumlu mevki işgal etmiyordu. İskemlesini biraz geriye aldı, bir sigara yaktı. Okumaya devam ederken düşünceli bir hali vardı. Sigarasından derin nefesler çekiyor, satırlar üzerinde duruyordu. Raporu bitirdikten soma bir an gözleri daldı. Bu sırada, adeti veçhile kâğıdı elinde ağır ağır burmuştu. Bunu yavere geri verdi, oyun arkadaşlarına bir şeyler söyleyerek kalktı.

Gazi her şeyin farkındaydı. İsmet Paşa onun yanından geçerken sordu:

"- Nereye?"

İsmet Paşa soruyu bir soruyla karşıladı:

"- Raporu sen okuyup göndermedin mi?"

Gazi:

"-Evet" dedi,

"- Tedbir almak lâzım."

Gazi, İsmet Paşa uzaklaşınca Falih Rıfkı'ya ve Yakup Kadri'ye döndü:

"-İşte, fark!"

Bahsettiği, Fethi Bey ile İsmet Paşa arasındaki farktı.

VII

James Bond Hikâyesi Gibi

Şimdi, madalyonun bir başka yönüne bakmak zamanı gelmiştir. Şeyh Sait Doğu'da, isyanın askeri cephesini yürütürken İstanbul'da birtakım temaslar olmaktaydı. Onların merkezinde Seyit Abdülkadir vardı.

Seyit Abdülkadir Vanlıdır ve Kürt Teali Cemiyeti'nin fiilî başkanıdır. Bu cemiyet, önce müstakil (bağımsız) bir Kürdistan Devleti gayesini gerçekleştirmek için kurulmuştur. Kürtçülük cereyanının su yüzünde çalışmaya başlaması, Abdülhamit'in takip ettiği poltikanm sonucudur. Bütün marifeti "idare-i maslahat" olan ve meselelerin esasına asla girmeyip kuvvetler arasında denge kurarak düzeni sürdürmeye çalışan Abdülhamit, Rusya'ya sırtını dayamış Hıristiyan Ermeni azınlığına karşı, Doğu'da, sırtını İngiltere'ye vermiş Müslüman Kürt azınlığını çıkarmıştır. Bu politikanın icabı olarak Kürt aşiretlerine müsamaha gösterilmiş ve onların beyleri vezirlikler, paşalıklar almışlardır. Böylece Abdülhamit, liderlerini tahtına bağlayarak Kürtçülüğü uyuttuğunu düşünüyordu. Oysa bunların çocukları muntazam tahsil görmek imkânına kavuşmuşlar, Batı ile temasa gelmişler, bir Kürt milliyetçiliği ideolojisini yaratmışlardır. Abdülhamit onlar konusunda da, kendilerini elinde rehin bulundurduğu inanandaydı.

(1. Dünya Savaşı) Cihan Harbinde İstanbul Hükümeti, Doğu'daki Kürt aşiretlerini milis alayları olarak kullanmak zorunda kaldı. Ermeniler teşkilatlanmışlar ve orduyu arkadan vurmaya başlamışlardı. Ulaştırma hatlanm korumak için kâfi miktarda muntazam kıta yoktu. Kürtler Ermenilere düşman olduklarından bu görev onlara verildi. Kürtler buldukları Ermenileri kesiyorlar, Ermeniler de Kürtlere aman vermemeye

çalışıyorlardı. Mesele, kendi aralarında, Türkiye'nin Doğusunun Ermenistan elinde mi, yoksa Kürdistan elinde mi kalacağı kavgasıydı.

Cihan Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla sonuçlandığında Ermeniler daha.önce harekete geçtiler ve bir Ermeni Devleti kurulmasının filii hazırlığına giriştiler. Ermeniler artık Rusya'dan çok Amerika'nın desteğine güveniyorlardı. Bunun üzerine, yetişmiş genç Kürt aydın ve milliyetçileri Kürt Teali Cemiyeti'ne dört elle sarıldılar. Bunların arkasında İngilizler vardı. Birliğin merkezi İstanbul'daydı ve Doğu'nun hemen her tarafında şubeleri bulunuyordu. Seyit Abdülkadir işte bu cemiyetin başkanıydı.

Seyit Abdülbakir Damat Ferit Paşa kabinesinde Devlet Şûrası Reisliği'ne kadar yükselmişti. Daha önce de Ayan üyesiydi ve Abdülhamit'in gözde adamlanndandı. Sonra, İttihatçılarla da çalışmıştı. Her renge kolaylıkla girebiliyor, fakat kalbinde Müstakil Kürdistan Devletinin Emirliği hülyasını besliyordu.

Milli Mücadelede, Doğu halkı, hangi asıldan olursa olsun, genellikle Ankara Hükümetiyle birlikte çalıştı. Dumlupınar'daki Meçhul Asker anıtında yatan isimsiz şehidin Kürt asıllı olmaması için bir sebep yoktur. Kürtçülük hiçbir zaman, Doğu'daki Kürt asıllı vatandaşların ülküsü olmamış, bu cereyan en ziyade dışardan beslenmiş, bir de şeyhler ve ağaların bir kısmı, bilhassa onların okumuş çocukları özel duygularla bu temayüle kendilerini kaptırmışlardır. Bunlar ne zaman çok partili rejime geçilse, muhalefetteki partiyi kendi emellerine hizmet ettirtmek için ona sızmaya çalışmışlardır. Muhalefet partilerinin idarecileri arasından, oy kaygısıyla, bu oyuna gelmiş olanların çıktığı da bir gerçektir.

1925'lerde de, bunlar, hukuken üyesi olsunlar veya olmasınlar, TCF'nin destekleyicileri arasmdaydılar. Tabii, CHF saflarında da bu çeşit temayül sahipleri boldu.

Ama Doğu'daki büyük gerçek, 1925'lerde de halkın Kürtçülük tarağında hiçbir bezinin bulunmadığı, onun için meselenin daha iyi hayat şartlarına kavuşmak olduğudur.

Kürt Teali Cemiyeti, Milli Mücadelenin kazanılması üzerine, Cumhuriyetin ilânından az önce kendi kendisini feshetti. Ama, ortadan kalkmadı. Su üstünden su altına geçti. 75 yaşlarındaki Seyit Abdülkadir, kurulan gizli komitenin başındaydı. Komitenin bir başka üyesi, eski milletvekillerinden Yusuf Ziya idi. Şeyh Sait ve ailesini komiteye alan bu zattır. Şeyh Sait, Seyit Abdülkadir ile doğrudan doğruya temasa geçmemiştir. Teması, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza yürütmüştür. Bu gerçek, isyan bitip de âsiler İstiklâl Mahkemesine verildiklerinde orada, bizzat kendileri tarafından itiraf edilecektir.

O bakımdan,isyanın hazırlıklarında "Bağımsız Kürdistan Davası"nın hiç rolü olmadığı iddiasının asıl ve esası yoktur. Seyit Abdülkadir ve arkadaşları, gizli komiteleri adına İngilizlerle de temasa geçmişler ve onlardan yardım istemişlerdir. Ancak burada, James Bond romanlarına taş çıkartacak orijinallikte bir olay cereyan etmiş ve Seyit Abdülkadir, İngiliz ajanıdır diye bir Türk ajanla pazarlık masasına oturmuş, onunla anlaşmalar hazırlamıştır. Bu Türk ajan Nizamettin adını taşımaktaydı. O tarihte İstanbul Polis Müdürü olan emekli Korgeneral Ekrem Baydar olayı tafsilatıyla bilmektedir ve hem o, hem de kendisiyle temasa geçilen, İstanbul Polis Müdürlüğü İngilizce tercümanlarından Mustafa Necip Emre bu konuda çok ilgi çekici bilgi vermişlerdir.

Nizamettin, polise Belediye Zabıtasından gelmiştir. Belediye Zabıtasında Merkez Memuru idi. Gizli Kürt komitesiyle ilk teması, bu komitenin üyelerinden ve eski bir Kürtçü olan Palulu Kör Sadi aracılığı ile olmuştur. Tarih 1924 sonbaharıdır. Yani, isyandan beş ay kadar önce. Nizamettin, Kör Sadi'ye kendisini İngiliz olarak tanıtmış ve adını "İngiltere Ha-

Ama Doğu'daki büyük gerçek, 1925'lerde de halkın Kürtçülük tarağında hiçbir bezinin bulunmadığı, onun için meselenin daha iyi hayat şartlarına kavuşmak olduğudur.

Kürt Teali Cemiyeti, Milli Mücadelenin kazanılması üzerine, Cumhuriyetin ilânından az önce kendi kendisini feshetti. Ama, ortadan kalkmadı. Su üstünden su altına geçti. 75 yaşlarındaki Seyit Abdülkadir, kurulan gizli komitenin başındaydı. Komitenin bir başka üyesi, eski milletvekillerinden Yusuf Ziya idi. Şeyh Sait ve ailesini komiteye alan bu zattır. Şeyh Sait, Seyit Abdülkadir ile doğrudan doğruya temasa geçmemiştir. Teması, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza yürütmüştür. Bu gerçek, isyan bitip de âsiler İstiklâl Mahkemesine verildiklerinde orada, bizzat kendileri tarafından itiraf edilecektir.

O bakımdan,isyanm hazırlıklarında "Bağımsız Kürdistan Davası"nın hiç rolü olmadığı iddiasının asıl ve esası yoktur. Seyit Abdülkadir ve arkadaşları, gizli komiteleri adına İngilizlerle de temasa geçmişler ve onlardan yardım istemişlerdir. Ancak burada, James Bond romanlarına taş çıkartacak orijinallikte bir olay cereyan etmiş ve Seyit Abdülkadir, İngiliz ajanıdır diye bir Türk ajanla pazarlık masasına oturmuş, onunla anlaşmalar hazırlamıştır. Bu Türk ajan Nizamettin adını taşımaktaydı. O tarihte İstanbul Polis Müdürü olan emekli Korgeneral Ekrem Baydar olayı tafsilatıyla bilmektedir ve hem o, hem de kendisiyle temasa geçilen, İstanbul Polis Müdürlüğü İngilizce tercümanlarından Mustafa Necip Emre bu konuda çok ilgi çekici bilgi vermişlerdir.

Nizamettin, polise Belediye Zabıtasından gelmiştir. Belediye Zabıtasında Merkez Memuru idi. Gizli Kürt komitesiyle ilk teması, bu komitenin üyelerinden ve eski bir Kürtçü olan Palulu Kör Sadi aracılığı ile olmuştur. Tarih 1924 sonbaharıdır. Yani, isyandan beş ay kadar önce. Nizamettin, Kör Sadi'ye kendisini İngiliz olarak tanıtmış ve adını "İngiltere Ha-

riciye Nezareti Umur-u Şarkiye Müdürü Mr. Templen" diye vermiştir.

Devrin İstanbul Polis Müdürü Ekrem Baydar'm Nizamettin hakkında anlattıkları çok eğlencelidir.

"- Nizamettin İngilizce bilmezdi. Fakat yaman bir mukallitti ve çok güzel İngilizce taklidi yapardı. Kürtlere böyle sokulmuş, kendisinin İngiliz olduğuna onları inandırmıştı. Bunlar, İngiltere'yle zaten temas halinde bulunduklarından Nizamettin'i o zincirin bir halkası sanmışlardı. Şüphelenmeleri iş işten geçtikten sonra oldu.."

Kör Sadi önce "Mr. Templen"e şahsı adına açılmış, daha sonra, güven gelince bir cemiyet adına konuştuğunu söylemiş, Müstakil Kürdistan için İngilizlerle daha geniş müzakere etmek arzusunda olduklarını bildirmiş, fakat görüşmelerin dışarda yapılmasını istemiştir. "Mr. Templen" buna lüzum olmadığını, kendisinin tam yetkiye sahip bulunduğunu, ilk temaslardan sonra gerekirse bunlara dışarda da devam edilebileceğini anlatmıştır. Kör sadi takip altında olabileceğini, korktuğunu belirtmiştir. "Mr. Templen" korkak adamlann böyle işlere girişemeyeceğini söyleyip Kör Sadi'den yetki belgesi istemiştir.

Kör Sadi müteakip buluşmada bu belgeyi getirmiş, komitenin başkanı Seyit Abdülkadir'i temsil ettiğini bildirmiş, ondan sonra karşılıklı notaların Kör Sadi aracılığıyla yazılıp çizilmesi faslına geçilmiştir. Komitenin İngiltere'den istediği, kendisiyle Emir Hüseyin'in imzaladığı tarzda bir anlaşmanın imzasıdır. Müstakil Kürdistan Devleti Seyit Abdülkadir'in emirliğinde kurulacak, İngiltere kuruluşa yardım edecek, bilhassa para verecek, gaye gerçekleştikten sonra da onu himaye edecektir. Komite işi, "Mr.Templen"den, Kürdistan Devletine Akdeniz'de mahreç isteyecek kadar ileri götürmüştür.

Nizamettin, Kör Sadi'den Doğu'da yapılan bütün hazır-

lıklan âdeta günü gününe öğrenmiş ve bunları polis müdürlüğüne rapor etmiştir. Raporlar, hükümete duyurulmuştur. Verilen bu bilgilerden anlaşılan başlıca husus, isyan hareketinin 1926 ilkbaharı için tasarlandığıdır. Bir diğer nokta ise, gizli komitenin hilafetçi kuvvetlerle de temas halinde olduğudur.

Vahdettin'in İstanbul'dan bir İngiliz zırhlısıyla kaçması, Osmanlı Hanedam'mn Türkiye üzerindeki haklarından feragat etmesi manası taşımamıştır. Bir defa o tarihte, henüz, Halife sıfatıyla bir Osmanlı İstanbul'da bulunuyordu. Fakat o da yurtdışına çıkarılınca tekrar geri dönmenin ancak bir "karşı ihtilal" ile olabileceği kesinleşmiştir.

Hilafetçi kuvvetlerin teşkilatı hakkında, araştırıcı Behçet Cemal'in verdiği bilgi ilgi çekicidir: .

Vahdettin ve menfaatleri kendisine bağlı saltanatçı ve hilafetçi zümrenin Türk ihtilali aleyhindeki karşı ihtilalci faaliyeti, Cumhuriyetin ilanından çok evvel başlamıştır. Daha İstiklâl Harbi kati zaferle tamamlanmadan, Vahdettin ve taraftarları İstanbul'da zahirî adı "İ'lâi vatan", gizli adı "Müdafaai Hukuk Hilâfeti Kübra" olan bir teşkilat kurmuşlardır.

Vahdettin kaçmaya karar verdikten sonra, teşkilatın icra komitesi toplu bir halde Bükreş'e geçmiş ve burada bir otelde "Hilafet Kongresi" aktedilmişti. Eski İçişleri Bakanlarından Mehmet Ali'nin başkanlığında toplanan kongre, Türkiye'de kalan taraftarlarının da yardımıyla, Türkiye'de suikastlar yaparak ve isyanlar çıkararak karşı ihtilale teşebbüs kararı vermişti. Kongrenin karan Mehmet Ali vasıtasıyla San Remo'daki Vahdettin'e arzedilmiş ve onun da muvafakati alınmıştı. Bu sırada hilafetin müstakbel kabinesi bile taayyün etmişti. Karşı ihtilalin muvaffak olup Vahdettin'i yeniden tahtına oturtması üzerine Mehmet Ali Sadrı-Âzamlığa, Kiraz Hamdi Paşa Harbiye, Filozof Rıza Tevfik Maarif Bakanlıklarına, İtilafçı Sabri Hoca da Şeyhülislamlığa getirilecekti.

Kongre kararı, gelecekteki Devlet Reisinin de onayına su-

nulduktan sonra, vazife alanlar, fabrika mümessili, tüccar, müteahhit diye memlekete dönmüşler ve karşı ihtilali hazırlamaya başlamışlardı. Hilafet Komitesinin memleket içindeki propaganda faaliyeti çok iyi düzenlenmiş bir teşkilatla idare ediliyordu. Bilhassa Avusturya mamullerinden "Diştul" adında bir ilacın satışı için seçilen seyyar satış memurları, yurdun birçok yerlerine Hilafet Komitesinin gizli beyannamelerini dağıtırken, gezici hocalar, güya ticaret ve alış-veriş kasdıyla etrafı dolaşıyor, inkılap hamlelerini kötülüyor, hilafet lehine telkinlerde bulunuyorlardı.

Böylece hilafetçiler bir taraftan memleket içindeki propagandalarını yürütürken, silahlı ayaklanmayı da hazırlamaktan geri kalmıyorlardı.

Karşı ihtilali bizzat Vahdettin idare ediyordu. Kendisine memleketten kovulan şehzadelerle Yüzelliliklerin mühim bir kısmı yardım ediyor, San Remo, Kıbrıs, Musul ve Halep arasında durmadan kuryeler gidip geliyordu.

Askerî hareketleri, Halifeye bağlı kaçak komutanlar idare edecekti.

Doğu Anadolu isyanı başlayıp genişlerken, Sivas, Konya, Trabzon, Adana tarafları da ayaklandırılacak ve yurdun dört bucağında dövüşen inkılapçılar kıskıvrak sarılacaktı.

Behçet Cemal'in verdiği bilgi burada biter.

Seyit Abdülkadir'in foyası, Doğuda Şeyh Sait, Piran Olayını yarattıktan sonra çıktı. 1925'in Türk James Bond'u Nizamettin ancak ondan sonra, "İngiltere Hariciye Nezareti Umur-u Şarkiye Müdürü Mr. Templen" adı altında bizzat Seyit tarafından kabul edilmek fırsatını buldu.

Şeyh Abdülkadir'in Caddebostan'da, deniz kenarındaki muazzam köşkü kendisine Abdülhamit tarafından hediye edilmişti.Köşk, önceleri, Nafıa Nezareti muhasebecisi Sadi Bey'indi. Sonra, Sultan onu satın aldı ve Kürt liderlerine ta-

viz politikasının gereği olarak Ayan üyesi Abdülkadir'e verdi. Böylece onu kendisine, tahtına, Türkiye'ye bağladığı inanandaydı.

Nizamettin, bizzat Seyit ile görüşebilmek için aracı Kör Sadi'ye çok ısrar etti. Buna 1925 Martı'nda muvaffak oldu. Gizli bir randevu temin edildi. Zaten Seyit'in oturduğu yer öylesine genişti ki kim nereden giriyor, kim nereden çıkıyor, bunu kesinlikle tespit etmenin imkânı yoktu. O sıralar, Polis Müdürü Ekrem Bey malikaneyi kontrol altında tutuyordu. Nizamettin kendisine, randevuyu haber verdiğinde Ekrem Bey adamlarına, Nizamettin'in geleceği akşam ortadan kaybolmalarını emretti. Seyit randevuyu, "hava karardıktan sonrası için" vermişti.

Nizamettin'in Abdülkadir ile görüşmesi romanlara konu olacak eğlenceliktedir. Serkomiser İngilizce bilmediği, fakat çok güzel İngilizce taklidi yaptığı için yanına İngilizce bilen birinin verilmesi lüzumu doğuyordu. Nizamettin, Kör Sadi seviyesindeki muhataplarıyla "Lorel-Hardi Türkçesi" konuşuyor, başkasına ihtiyaç hissetmiyordu. Fakat, müstakbel Müstakil Kürdistan Emiri ile konuşmasının önemli geçmesi şarttı.

Teknik şuydu: Nizamettin İngilizce taklidi bir şeyler söyleyecekti. Yanındaki tercüman, bunu Türkçe'ye çevirecekti. Seyit cevabını Türkçe verecekti. Nizamettin tabii bunu anlayacaktı ama, anladığını belli etmeyecekti. Tercüman, Seyit'in sözlerini Nizamettin'e güya İngilizce olarak tekrarlayacaktı. Nizamettin -yani Mr. Templen- gene İngiliz taklidiyle bunun cevabını verecekti. Polis Müdürü Ekrem Bey "Mr. Templen" ile tercümanına ne söyleyeceklerini bir bir talim ettirdi.

Nizamettin konuşmasının akşamında, geçen görüşmeyi Ekrem Bey'e anlattı. Meselenin özü şurada düğümleniyordu: Doğu'da isyan, zamansız patlamıştı. Fakat, ok bir defa yaydan çıkmıştı. Şimdi Seyit Abdülkadir İngilizler tarafından yalısın-

dan alınıp isyan bölgesine götürülmesini istiyordu. Orada, başa geçecek ve Kürdistan Emirliğini kuracaktı. Ancak, giderken paraya ihtiyacı vardı. Muazzam köşkünü terk edecekti. "Mr. Templen" kendisinden ne kadar istediğini sormuştu. Seyit buna "70-80 bin lira" cevabını vermişti. Bu, bir "şahsi tazminat" idi. Yoksa, "Mr. Templen" ile Cemiyet adına yapılan temaslarda bunun çok üstünde meblağlar "dava için" istenmişti.

Ekrem Bey bir an düşündü. Birkaç gün sonra ikinci randevu gerçekleştirilecekti. O görüşmede Müstakil Kürdistan adına Seyit Abdülkadir ve "İngiltere Hariciye Nezareti Umuru Şarkiye Müdürü Mr. Templen" bir mukavele imzalayacaklardı. Metni, Nizamettin, Seyit'e götürecekti. Ama, bunun yanında bir de çek olması lazımdı ki müstakbel Emir hazretleri pirelenmesin.

Polis müdürünün o zaman hatırına geldi. Kendisinde Osmanlı Bankası'na ait boş çekler vardı. Bunlar, Milli Mücadele sırasından kalmıştı. Bunlarla, Anadolu'ya kaçırılan silahlar satın almıyordu. Tabii 1925'lerde Osmanlı Bankası'nda artık bir fon kalmamıştı ve zaten Seyit Abdülkadir'e de gerçekten para verilmesi bahis konusu değildi. Ama, karşılıksız bir çek niçin verilmesin?

Ekrem Bey, karşılıksız çeki yazmakta hiç cimri davranmadı. Seyit "70-80 bin lira" mı demişti? Ekrem bey azami miktar üzerinden, 80 bin liralık bir çek hazırladı. Ancak, Abdülkadir telefonla veya bir adamı vasıtasıyla Osmanlı Bankası'ndan bu hususta bilgi sorarsa, makul bir cevap da alması lazımdı. Zira çek, İngiltere adına "Mr. Templen" tarafından verilecekti.

Polis Müdürü Osmanlı Bankası'nda, kendileriyle beraber çalışmış, Ermeni asıllı, vatansever bir Türk vatandaşını hatırladı. Bu, Muamelat-ı Nakdiye Müdürü Berç Keresteciyan i-

di. Keresteciyan sonradan İstanbul'un ilk gayrimüslim milletvekillerinden biri olmuştur. Ekrem Bey onu buldu, hadise;.: çıtlattı, daha doğrusu, filan numaralı, hamiline muharrer çek hakkında bilgi istenilirse bunun karşılığının bankada mevcut olduğu cevabının verilmesini söyledi. Keresteciyan fazla soru sormadan "Peki" dedi. Böylece, para işi halledildi.

Bundan sonra yapılacak şey, İngilizce ve Türkçe; "İngiltere Hariciye Nezareti Umur-u Şarkiye Müdürü Mr. Tertiplen" ile Müstakil Kürdistan Devleti'nin müstakbel Emiri Seyit Abdülkadir arasında hazırlanacak mukavelenamenin metninin yazılmasıydı. Bunun için Ekrem Bey, polis müdüriyetinin İngilizce çeviricilerinden Mustafa Necip Bey'in yardımını istedi.

Bu, yakın bir geçmişe kadar İstanbul'da Küçük Bebek'te oturan Mustafa Necip Emre'nin hayatının en önemli olayıdır. Mustafa Necip Emre, Küçük Bebek'ten yukarı doğru çıkan asfaltın hemen sonundaki, üç katlı, bahçeli, şirin evin kendi oturduğu dairesinde o günleri hatırladığında tüylerinin ürperdiğini hâlâ hissediyordu.

Mustafa Necip Bey için hikâye, bir gün kendisini, polis müdürlğünde Ecnebi Masası'na bakan başmemur Nihat Bey'in çağırmasıyla başladı. Nihat Bey dedi ki:

"- Mustafacığım, senden iki satırlık İngilizce bir yazı yazmanı istiyorum.."

Mustafa Necip Emre, Nihat Bey'in bir paşazade olduğunu ve kibarlığıyla tanındığını hatırlamaktadır. O zaman biraz korkmuş ve "Acaba bir istihtaf mı yapacaklar?" diye kendi kendine sormuştur. "İstihtaf" benzetme demektir. Emre bu iki satırı yazmıştır. Nihat Bey kendisinden yazıyı almış, yanında İslam Masası'na bakan Ziya Bey olduğu halde Polis Müdürü Ekrem Bey'in yanma girmiştir. İki başmemur ile müdürün konuşmaları uzun sürmüştür. Mustafa Necip Bey bunun

sonunu oldukça heyecanla beklemiştir. Nihat Bey dışarı çıktığında Mustafa Necip Bey'in yanma dostça yaklaşmış ve samimi bir tavırla:

"- Mustafacığım, bu gece bizim evde misafir kalacaksın. Telefon edeyim de sana bir yatak hazırlasınlar" demiştir.

. Tabii bu, Mustafa Necip Bey' in endişelerini büsbütün arttırmıştır. İki adam, polis müdüriyetinden çıkıp Nihat Bey'in Osmanbey'deki, sedef kakma eşyayla şık şekilde döşenmiş evine gelmişlerdir. Orada Nihat Bey Mustafa Necip Bey'i, geceyi geçireceği odaya götürdüğünde İngilizce müterciminin korkusu kısmen yok olmuştur. Zira, orada, üzerine ipek bir pijama konmuş, tertemiz bir yer yatağı görmüştür. İki adam çay içer ve eve giderken aldıkları kurabiyeleri yerken Nihat Bey, Mustafa Necip Bey'den istenileni anlatmıştır. Ekrem Bey 'le beraber hazırladıkları -şimdi Emre'nin dokuz madde olarak hatırladığı- bir mukavelenameyi İngilizce ve Türkçe olarak, verilecek kâğıtlara yazacaktır. Bunu söylerken Nihat Bey, çantasından bir tomar kâğıt çıkarmıştır. Kâğıtlar kabartma "On His Majesty's Service = Majestelerinin Hizmetinde" ibaresini taşıyan ve resmi İngiliz muhaberatında kullanılan orijinal kâğıtlardır. Polis Müdürü Ekrem Bey bunu İngiltere Başkonsolosluğu'ndan çaldırtmıştır. Nihat Bey İngilizce metnin altına "İngiltere Hariciye Nezareti Umur-u Şarkiye Müdürü Mr. Templen", Türkçe metnin altına ise Seyit Abdülkadir ismini yazacak, bunlar da onu imzalayacaklardı. Kâğıtların kenarında İngiliz resmi makamlarının soğuk damgası bile vardı.

Mustafa Necip Bey kâğıdı tam orta kısmından hafif bir çizgiyle ikiye ayırdı. Sağ tarafına Türkçe, sol tarafına da İngilizce olarak her maddeyi karşılıklı yazdı. Bu iş sabaha kadar sürdü. Henüz güneş doğmuştu ki telefon çaldı. Ziya Bey, Nihat Bey'le Mustafa Necip Bey'i müdüriyete çağırıyordu. Nihat Bey:

"- Şimdi geliyoruz!" cevabım verdi.

İki adam kalktılar ve Polis Müdürlüğü'ne gittiler. Mustafa Necip Bey, tedbir olarak bir odaya konuldu ve oradan çıkmaması kendisine tembih edildi. Nihat ve Ziya Beyler, yan-, larına Nizamettin.Bey'i de alarak otomobille, Üsküdar üzerinden Caddebostan'a, Seyit Abdülkadir'in köşküne hareket ettiler.

Mukavele tam bir ihanet mukavelesiydi. Seyit Abdülkadif.Doğu'daki isyan gelişirken İstanbul'daki silahlı Kürtler hücuma geçerek Babıâli'yi, Kolordu'yu ve Polis Müdürlüğü'nü zaptedecekler, başka bazı grupların da yardımını sağlayacaklardı. İstanbul'daki hareket Bursa, İzmir ve Konya'ya sıçratılacak, böylece Ankara iki ateş arasında kalacaktı. Bunun İçin ingilizlerin derhal gerekli silah ile altınları Seyit Abdülkadir emrine tahsis etmeleri lazımdı. Abdülkadir, İngilizlerden, kendisi isyan bölgesine gönderilirken Vahdeftin'in de İstanbul'a getirilmesini istiyordu.

Gidenler, Seyit Abdülkadir'in pirelenmiş olduğunu gördüler. Kendisine ait çeki kabul etmek istemedi, bundan vazgeçtiğini söyledi. Mukavelenamenin altına da imzasını koymaktan çekindi. Belki temas halinde olduğu gerçek İngilizler bir "Mr. Templen" tanımadıklarını kendisine veya adamlarına söylemişlerdi.

Ancak, Polis Müdürü Ekrem Bey de, edinmesi gereken bilgileri edinmişti. Bir polis motora Seyit Abdülkadir'in Caddebostan'daki yalısının önünde devriye geziyor ve müstakbel Kurdistan Emiri'nin, Vahdettin'in yaptığı gibi bir İngiliz muşuna binip kaçmasına meydan vermek istemiyordu. Evinin içinde Abdülkadir homurdana homurdana dolaşıp duruyordu. Hesapladığı isyan erken patlamıştı. İngilizle konuşuyorum diye bir Türk polisine sırlarını vermişti. Göz hapsinde tutulduğunu hissediyordu.

Ekrem Bey, İstanbul'da muhtemel bir Kürt ayaklanması-

na karşı da tedbir aldı. İstanbul'daki Kürtlerin miktarı on bin kadardı ve bunlar genellikle Unkapanı çevresinde bulunan hamallardı. Hamallar bir ara coşmuşlar, bir polis memurunu denize atacak kadar azmışlardı. Ekrem Bey onları da sulta altına almayı ihmal etmedi.

VIII

Hareketli Bir Grup Toplantısı

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liderleri Ankara'da süratle gelişen havadan, savunmada kalmanın ve uysal davranmanın kendilerini kolay kurtarmayacağı teşhisine vardılar. Zaten onların arasında da ılımlılar ve aşırılar vardı, alman ilk karar ikincilerin itirazlarına rağmen alınmıştı. Bu davranışın partiyi selamete çıkarmadığı, İsmet Paşa'nm iktidara doğru ilerlediği sezilince onlar ağır bastılar. Partinin Doğu'daki isyan hakkındaki yeni görüşü, bu sefer aşırılardan Rüştü Paşa tarafından bir demeç şeklinde kamuoyuna ifade edildi. Rüştü Paşa muhalefetin ileri gelen paşalarından biriydi. Demecini, İstiklal gazetesine verdi.

Rüştü Paşa'ya göre Şeyh Sait'in hiç bir önemi yoktu.Kuvveti, kendisine tâbi birkaç yüz atlı ile müritleriydi. Muhalefet sözcüsü âsi Şeyhi "Hınıs'ta ders okutan biri" olarak tanıtıyordu. Asıl, Cihan Harbi'nden doğan sefalet vardı ki, hükümet onu yenmeye muvaffak olamamıştı. Hükümeti temsil eden valiler ve kaymakamlar gelişigüzel seçilerek gönderilmişlerdi ve ehliyetsizdiler. Bunlar aşiret reislerine hulûs çakmışlar, hep alttan almışlar, belki rüşvetlerini de yemişler ve onları şımartrmşlardı. Eğer onlar adam olsalardı, birkaç çapulcunun giriştiği bu hareketi zamanında haber alırlar ve olaya meydan vermezlerdi.

Bu sözlerde gerçek payı çoktur.

Rüştü Paşa, Şeyh Sait'in, "Nasturi isyanı sanıklarından Albay Halit'in kaçırılması olayı"na karışması yüzünden tevkif edileceğinden korkarak isyan bayrağını açtığını söylüyordu. Muhalefet sözcüsüne göre olayda ne yabancı parmağı var-

VIII

Hareketli Bir Grup Toplantısı

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'mn liderleri Ankara'da süratle gelişen havadan, savunmada kalmanın ve uysal davranmanın kendilerini kolay kurtarmayacağı teşhisine vardılar. Zaten onların arasında da ılımlılar ve aşırılar vardı, alman ilk karar ikincilerin itirazlarına rağmen alınmıştı. Bu davranışın partiyi selamete çıkarmadığı, İsmet Paşa'nm iktidara doğru ilerlediği sezilince onlar ağır bastılar. Partinin Doğu'daki isyan hakkındaki yeni görüşü, bu sefer aşırılardan Rüştü Paşa tarafından bir demeç şeklinde kamuoyuna ifade edildi. Rüştü Paşa muhalefetin ileri gelen paşalanndan biriydi. Demecini, İstiklal gazetesine verdi.

Rüştü Paşa'ya göre Şeyh Sait'in hiç bir önemi yoktu.Kuvveti, kendisine tâbi birkaç yüz atlı ile müritleriydi. Muhalefet sözcüsü âsi Şeyhi" Hınıs'ta ders okutan biri" olarak tanıtıyordu. Asıl, Cihan Harbi'nden doğan sefalet vardı ki, hükümet onu yenmeye muvaffak olamamıştı. Hükümeti temsil eden valiler ve kaymakamlar gelişigüzel seçilerek gönderilmişlerdi ve ehliyetsizdiler. Bunlar aşiret reislerine hulûs çakmışlar, hep alttan almışlar, belki rüşvetlerini de yemişler ve onları şımartmışlardı. Eğer onlar adam olsalardı, birkaç çapulcunun giriştiği bu hareketi zamanında haber alırlar ve olaya meydan vermezlerdi.

Bu sözlerde gerçek payı çoktur.

Rüştü Paşa, Şeyh Sait'in, "Nasturi isyanı sanıklarından Albay Halit'in kaçırılması olayı"na karışması yüzünden tevkif edileceğinden korkarak isyan bayrağını açtığını söylüyordu. Muhalefet sözcüsüne göre olayda ne yabancı parmağı var-

dı, ne de şeriat isteği veya din istismarı bir rol oynamıştı. Rüştü Paşa şöyle diyordu:

"- Hadisede ecnebi parmağı olduğunu zannetmiyorum. Çünkü Genç ve Muş, memleketin ortasmdadır. Ecnebilerle temas etmek maksadı olsaydı, âsiler hududa yakın yerlere, mesela Zaho'ya çekilip orada, şimdiye kadar tek bir memurumuzun aralarına giremediği aşiretlerle birleşebilirlerdi."

Seyit Abdülkadir'in İstanbul'daki temaslarına dair raporlar hükümetin dindeyken ve Şeyh Sait kuvvetlerinin hangi propagandalarla şehirleri düşürdükleri bilinirken muhalefet adına yapılmış olan bu çıkış CHF'deki radikalleri harekete bütün bütün itti. Demek muhalefet, isyan konusunda bu vaziyeti alacak ve bu görüşü bütün memlekette işletecekti.

Şubatın son günü Ankara'da, Meclis koridorlarında çok CHF milletvekili, muhalefeti kastederek "ihanet! İhanet!" diye söyleniyor ve tedbirin artık alınmasını istiyordu.

Tedbir, Fethi Bey'in yerine İsmet Paşa'nm, Fethi Bey politikasının yerine İsmet Paşa politikasının resmen geçmesiyle başlayacaktı.

Fethi Bey hükümeti zaten, Meclis'ten güven oyu aldığı gün ile 1 Mart arasındaki bir haftayı, dış görünüş itibarıyla normal, fakat aslında anormal geçirdi. Bir defa, bütün askeri harekât İsmet ve Fevzi Paşaların kontrolündeydi.Fevzi Paşa'nın durumunda resmi sıfatına aykırı bir nokta yoktu: Genelkurmay Başkanıydı. Ama Malatya milletvekili İsmet Paşa sadece Gazi'nin, fırkadaki vekiliydi. Yoksa, ne Cumhurbaşkanı Yardımcısıydı, ne de böyle bir makam vardı. İsmet Paşa, o bir hafta boyunca, Gazi'nin özel emriyle adeta öyle bir görev yaptı. Bu, Ankara'nın siyasi çevrelerinde de hissediliyor ve Fethi Bey'in notu düşerken İsmet Paşa'mnki yükseliyordu.Fethi Bey kabinesine dahil olup da radikal takıma mensup bulunan genç bakanlar da başbakanlarına karşı mukavemetlerini, ten-

kitlerini arttırmışlardı. Bunlar kendilerini fiilen İsmet Paşa kabinesinin bakanları sayıyorlardı.

Fethi Bey üzerinde o devrede bir tazyik var mıydı ve bu tazyik varsa Fethi Bey ne gibi hareket tasavvurundaydı? Buna cevap vermek güçtür. Zira tazyik elle tutulur cinsten değildi ve Fethi Bey, artık isyanı bir "karşı ihtilal" başlangıcı gibi görmek felsefesine yatmıştı. Ama ihtilaf bu "karşı ihtilal" başlangıcının nasıl bastırılacağı konusundaydı. Bir bakıma, yangın ateşinin çıktığını başbakan kabul etmişti de, bunun itfaiyeciliği görevinin yapılmasında Fethi Bey, Gazi ve İsmet Paşalarla metod farkı içindeydi. Gazi ve İsmet Paşalar bütün memlekette, bilhassa İstanbul basınında çatlak seslerin susturulması görüşündeydiler. Fethi Bey ile arkadaşları ve onların görüşünü paylaşanlar ise bu kadar genel bir "tedip hareketinin karşısmdaydılar. Gazi ve İsmet Paşalar, Türkiye'yi Batı modeli üzerinde bir devlet ve bilhassa bir toplum yapmak için çıt çıkmaması gerektiği inanandaydılar.

Martın ilk günü, Ankara son derece önemli olaylara sahne oldu. Durumun ilginç bir yanı, bunun 2 Martta İstanbul gazetelerine aksedişidir. O tarihte başkentte İstanbul gazetelerinden birinin muhabirliğini yapanlar tarafından sonradan verilen bilgiye göre, olayları gazetelere radikaller sızdırmışlar ve bunun yazılmasında mahzur bulunmadığı Çankaya'dan teyit olunmuştur. Bunun ifade ettiği mana şudur: Bir hükümet değişikliğine kamuoyunun hazırlanmasını Çankaya istemekteydi.

Çankaya ise, Gazi Paşa'nın ta kendisiydi.

Gazi 1 Mart günü son derece spektaküler birtakım hareketler yaptı. Kendisini tanıyanlar bunların altından önemli değişikliklerin çıkacağından emindiler. Zira Gazi hep, hayati anlarda bu şekilde hareket etmiştir.

Gazi, Bakanlar Kurulu'nu kendi başkanlığında topladı. Toplantıya Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı da davet etti.

Toplantı akşam başladı, geceye kadar devam etti. Çok eskiden beri, olaylara olağanüstü önem verdirmek isteyenler daima; olağan olmayan saatleri böyle toplantılar için seçmişlerdir. Tabii, Doğu'da bir "büyük isyan" patladığı bilinirken ve türlü dedikodular sürüp giderken Gazi'nin Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmesi, buna Fevzi Paşa'nın katılması dilleri ağızlarda dolaştırdı da dolaştırdı.

Her lider gibi büyük bir siyasi aktör tarafının da bulunduğunu belli eden Gazi Paşa bununla da yetinmedi. Bakanlar Kurulu toplantısı bitti, Gazi Paşa Başbakan Fethi Bey'le başbaşa kaldı. Hem de uzun bir süre. O saatte bütün başkent heyecan içinde, olaylan takip ediyordu. Cumhurbaşkanı Başbakanla ne görüşüyordu?

Üzerinde durulan bir ihtimal, kabinede yapılacak değişikliklerin konuşulduğu oldu. 1925 1 Mart'mm önemli bir şahsiyeti, konunun bu olmadığını açıklamıştır. Gazi ile Başbakan "karşı ihtilal"i bastıracak tedbirleri aralarında müzakere etmişlerdir ve Gazi son defa verdiği şansın, Fethi Bey'in işine yaramadığını görmüştür. Gazi, çok eski arkadaşı Fethi Bey'e her zaman, sevgiyle karışık bir saygı duymuştur. Onun doğruluğundan, dürüstlüğünden, Batılılığından, belirli sahalardaki kabiliyetinden hiçbir zaman şüphe etmemiştir. Fethi Bey işin başlangıcında, daima Gazi'den daha yüksek mevkiler işgal ettiğinden dolayı Gazi üzerinde, komplekssiz ve kıskançlık duygusundan uzak, samimi takdir hisleri doğurmuştur. Gazi, Fethi Bey'i bundan dolayı, İsmet Paşa'dan sonra Başbakan yapmıştır. Bundan dolayı, Serbest Fırka'nm liderliğini ona vermiştir. Ama Şeyh Sait İsyanı sırasında Gazi'nin inancı, kafasındaki ideal Başbakanın Fethi Bey değil, İsmet Paşa olduğuydu. Nitekim bu inancı, o gece Başbakanıyla yaptığı konuşmadan sonra daha fazla perçinlendi. Bir değişiklik şarttı. Bundan Gazi, Fethi Bey'e bahsetmiş midir, bahsetme-

miş midir? Konuşma kapalı kapılar arkasında cereyan etmiş olduğu için bu husus açık değildir ama, Başbakan, görüşmeden sonra, Cumhurbaşkanının kendisinden fazla memnun olmadığını anlamıştır ve bunu söylemiştir.

Gazi'nin istediği, bütün memlekete şâmil sıkı tedbirlerin alınması, ihtilalin yumruğunun "karşı ihtilal"in boğazına bastmlmasıydı. Buna mukabil Fethi Bey, isyan bölgesinde bunu yapmaya hazırdı, fakat "bütün memlekef'te bunun yapılmasına bir lüzum görmüyordu. Durum, Gazi'nin sandığı kadar vahim değildi. "Karşı ihtilal" denilen hareket totaliter bir idarenin kurulmasını gerektirecek önemde olmaktan uzaktı. Muhalefete, ondan daha tesirli İstanbul basınına müsamaha göstermek suretiyle de Gazi'nin aklındaki devrimleri gerçekleştirmek ve yerleştirmek kabildi. Devlet kuvvetliydi. İtirazlar sözde kalıyordu. Bunları barışçı metodlarla yenmek imkânı vardı. Hiçbir karşı hareket, söylendiği kadar vahim değildi. Fethi Bey, sert tedbirlere lüzum hissetmiyordu.

Gazi ise bu eski arkadaşını fazla saf, hatta safdil bulmaktaydı. "Kendi adamı"nı İsmet Paşa olarak seçmişti.

2 Mart günü gazeteler, o gün saat 10'da CHF grubunun genel kurulunun toplanacağı haberiyle çıktılar. Gecenin bütün olayları da sütunlardaydı. Bu itibarla Grubun toplantısı hem büyük ilgi, hem heyecan yarattı. Hele görüşmeler tam 12 saat sürünce yavaş yavaş binanın önünde halk birikmeye başladı. Ne oluyordu? Ne düşünülüyordu? Ne yapılacaktı? Halk bunu, toplantıya katıldığı derhal duyulan Gazi'nin, çıkışta yüzünden anlamak istiyordu.

Gerçekten de Gazi toplantıyı bir baştan ötekine takip etti, hatta davet üzerine kürsüden bir de konuşma yaptı.

Toplantının bütün havasını, hatta kullanılacak taktiği bizzat Gazi hazırladı. Milletvekilleri arasında kulis tamdı. Taraflar vaziyetlerini almışlardı. Fethi Bey de kendi yakınlarıyla du-

rumu müzakere etmişti.Fakat o cephe, sonuçtan fazla ümitli değildi. Zira "ismet Paşa'nm radikalleri "nin Gazi tarafından desteklendiği açıktı.

Grup toplantısı heyecanlı bir hava içinde başladı ve hep öyle devam etti. Bu, on gün kadar önce yapılan görüşmelere benzemiyordu.Onda, parti olarak hükümet desteklenmişti. Bu sefer, konuşanların çoğu ve bilhassa genç radikaller Fethi Bey'i yemek niyetlerini, arzularını belli ediyorlardı. Recep Bey en acı sözleri söylüyor, en şiddetli hücumları yapıyordu. Oysa Recep Bey çok kısa bir süre önce İçişleri Bakanıydı. Hem de Fethi Bey hükümetinde. Sonra, başbakan ile arasında ihtilaf çıkmış ve istifasını vermişti. Recep Bey daha o tarihte, Fethi Bey'in kâfi derecede enerjik hareket etmemesinden şikâyetçiydi. Fakat bir süre memleketin iç işlerinden sorumlu bir durumda bulunması, Fethi Bey'in grup toplantısında Recep Bey'e karşı mukabil hücumlarının temelini teşkil etti. Dedi ki:

"- Recep Bey nasıl böyle konuşabiliyor? Biz, Nasturi isyanını ondan devraldık. Doğudaki olaylarda da onun idaresinin rolü vardır."

Tabii bu, daha ziyade bir demagojiydi. Zira Recep Bey bakanlığı sırasında da sert davranmak istiyor, fakat onun elini ve kolunu Fethi Bey tutuyordu. Zaten grup toplantısının resmi sebebi de, gene, Fethi Bey'in yumuşak tutumundan bazı bakanlarının şikâyetçi olmasıydı. İsmet Paşa'dan yana olan bu radikal bakanlar, Ali Cenani Beyler, Mahmut Esat Beyler, İhsan ve Cemil Beyler Fethi Bey'in, alınmış olan sıkıyönetim kararını tam olarak uygulamadığını, bunun gereğini tam yerine getirmediğini söylüyorlardı. Bunların iddiasına göre Başbakan kararda bazı hafifletmeler bile yapmak istiyordu. Başbakan çetin müzakereler sırasında bunları inkâr etmedi. Memleket çapında bir şiddet hareketine girişmek için sebep görmediğini söyledi. Hatta, laf dönüp dolaşıp da Terakkiperver

Cumhuriyet Fırkası'nın dini hisleri okşadığı, irticaa göz kırptığı, yobaz kışkırtmalarının altında onun bulunduğu suçlamalarına geldiğinde Fethi Bey kendi radikallerine karşı muhalefeti savunmak lüzumunu hissetti. Dedi ki:

"- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında bulunan ve fırkanın efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkar olduğunu bildiren maddesini tenkit ediyorsunuz. Efendiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin dini İslam'dır. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda bu kayıt vardır. Ben de elhamdülillah Müslümanım ve dinime hürmetkarım. Efkâr ve itikadı diniyeye hanginiz hürmetkar değilsiniz?"

Oysa mesele bu değildi.Gerçek hisleri bu olan, tutumu bu olan bir adamın başkanlığındaki hükümete din istismarcıları "Bunlar dinsiz. Bunlar zındık. Bunların yüzünden din elden gitti. Kalkın ey ehli vatan" hücumunu ve teşvikini yapıyorlardı. TCF da bu oyuna katılıyordu. Fethi Bey'in sözleri, gerçekte,"karşı ihtilaP'e sert davranılmasım isteyenlere hak veriyordu.

Sonradan bu nokta Türkiye'de bir polemiğin ve demagojinin konusunu teşkil edecek ve ne zaman çok partili rejime geçilse CHP aynı ithamların altında bırakılacaktır. Kendilerinin dini itikatlara hürmetkar oldukları, fakat CHP'nin olmadığı hep söylenecektir. CHP'nin başında. Fethi Bey gibi düşünen başbakanların bulunduğu devrelerde bile... -Mesela Şemseddin Günaltay-.

Fethi Bey kendisine hücumlar artıp da daha şiddetli davranması için tazyik edildiğinde ise açıkça alman tedbirlerin kâfi olduğunu, bunlarla isyanı bastırabileceğini söyledi ve hiddetle şöyle dedi:

"- Lüzumsuz şiddetlerle ben elimi kana boyamam."

Bu söz. Fethi Bey'in, arzulanan başbakan olmadığını ispat ediyordu.

Fakat Fethi Bey'in, Grup'ta hâlâ kuvvetli destekleri var-

dı.-Gazi'nin grubu gerçi, Birinci Meclis'e nazaran daha derli topluydu. Fakat devrimler konusunda herkes aynı fikri taşımıyor, Fethi Bey gibi, bunların şiddete başvurulmadan da uygulanabileceğini düşünenler bulunuyordu. Bilhassa Doğu'yu temsil eden milletvekilleri kabağın kendi bölgelerinin basma patlayacağından korktukları için başbakanı destekliyorlar,tedbirlerin yeterliliğini söylüyorlardı. Fethi Bey'in bakanlarının Fethi Bey'e karşı vaziyet almaları bile havayı tam değiştirmedi.

İşte bu sıralardadır ki, Çankaya'da hazırlanmış bir mizansen sahneye konuldu. Radikallerden biri çıktı ve dedi ki:

"- Efendiler, bu fırkanın bir reisi vardır. Onu dinleyelim!"

Gazi Paşa, toplantıyı yukardan takip ediyordu. Başbakanlık odasındaydı. Teklif alkışlarla kabul edildi. Evet, bu kadar önemli bir konuda Genel Başkanın düşüncesi öğrenilmeden bir karar alınabilir miydi?

Yukarı çıkıldı ve grubun daveti Gazi'ye bildirildi. Gazi, yapacağı konuşmayı kafasında çoktan hazırlamıştı. Uzun, fakat çok güzel konuştu. O da, radikaller gibi düşünüyordu. Bir "karşı ihtilal" hazırlığını seziyordu. Ancak şiddet kullanarak bunun üstesinden gelmek kabil olacaktı. İşte, o konuşmasında meşhur cümlesini sarfetti:

"- Milletin elinden tutmaya lüzum vardır. İnkılabı, başlayan tamamlayacaktır."

Fethi Bey kabinesinin akibeti belli olmuştu. Genel Başkanın bu kadar açık vaziyet alması dengeyi değiştirdi. Radikaller bir takrir verdiler. Güven oylaması yapıldı. Fethi Bey'in lehine 60 oy çıktı. Bu miktar az değildi. Fakat güvensizlik oylarının adedi 94 idi.

Takrir, açık bir güven oylamasını istemiyordu. Teklif, hükümetin şiddet politikası takip etmesi, İstiklal Mahkemelerinin kurulması, sıkıyönetim bölgesinin hudutlarının genişletilmesi idi. Oylar bunun için verildi. Ama Fethi Bey bu politi-

kanın karşısında olduğundan önerinin lehinde verilmiş oylar, tabii, kendisi için güvensizlik manası taşıyordu.

Başbakan, Meclis'te, istese düşmeyebilirdi. Ama bu, Terakkiperverlerin görüşü ve propagandası, Fethi Bey'e telkinleriydi. Diyorlardı ki: "Biz, aldığınız 60 oyun, karşınızdaki 94 oydan eksiğini Meclis'te tamamlayabiliriz."

Unutulan, grup toplantısında karar Fethi Bey kabinesinin aleyhinde çıktığına göre, Meclis'te, o 60 oyun da, parti disiplini gereğince renk değiştireceğiydi. Nitekim, Fethi Bey bu teşviklere iltifat etmedi. Meclis'te direnmeyi hatırına getirmedi. Grup toplantısını takiben istifasını verdi.

IX

İsmet Paşa Başbakan

Fethi Bey'in başbakanlıktan istifasını, Anadolu Ajansı hemen o gece bir resmi tebliğ halinde verdi. Cumhurbaşkanı bunu kabul etmiş ve Fethi Bey hükümetinden, yeni kabine kuruluncaya kadar görev başında kalmasını istemişti.

Grup toplantısından sonra Gazi Paşa daha bir süre odasında çalıştı. Önce, Başbakan Fethi Bey'i kabul etti. Başbakan istifasını orada Cumhurbaşkanına sundu. Cumhurbaşkanı, kendisine hizmetlerinden dolayı teşekkür etti.

Gazi Paşa daha sonra, İsmet Paşa'yı çağırdı. İnönü bu tarihi konuşmayı hatırlamaktadır. Sandığına göre Cumhurbaşkanının yanında Meclis Başkanı Kâzım Paşa da bulunmaktaydı. Gazi Paşa İsmet Paşa'ya Fethi Bey hükümetinin istifası haberini verdi ve yeni hükümeti kurmasını ondan istedi.

İsmet Paşa başbakanlık için iki şart ortaya sürdü. Bir defa, isyan bölgesinde bir kolorduyu sefer durumuna sokup harekete geçirecekti. İkincisi, bütün memleket için yetkili İstiklal Mahkemeleri istiyordu. Gazi, bu şartların ikisini de kabul etti.

Gazi ve İsmet Paşalar binadan beraber ayrıldılar. Doğruca Çankaya'ya çıktılar. Kapıda birikmiş olan ve soğuğa rağmen bekleşen halk kendilerini hararetle alkışladı. İhtilalin iki lideri Çankaya'da hemen hemen sabaha kadar yeniden çalıştılar. Hükümete alınacak bakanları konuştular, Meclis'te tatbik edilecek taktiği tespit ettiler. Hükümet, güvenoyu sağlar sağlamaz Meclis'e bir kanun tasarısı sunacaktı: Takriri Sükûn Kanunu.

Devrimlerin yapılacağı Türkiye, o devrenin sonuna ka-

dar bu kanunla yönetilecek, memleket kapalı bir sistemin içine sokulacaktı.

İsmet Paşa Çankaya'dan ayrılırken gün ışımak üzereydi.

Başbakan adayı ertesi sabah gerekli temaslarını yaptı. Zaten Fethi Bey hükümetinden İsmet Paşa hükümetine kimlerin devredileceği hemen hemen belliydi. Önemli bakanlık Milli Savunma Bakanlığı'ydı. Onun için Recep Bey düşünülüyordu.

Öğleden sonra Meclis toplandı ve hükümetin istifasına dair olan tezkereyi dinledi. Fethi Bey'in söylediği sadece şuydu:

"Mensup olduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nm dünkü içtimamda heyeti vekilemin dahili siyaseti hakkında cereyan eden münakaşa neticesinde hükümet ekalliyette kalmış olduğundan başvekil sıfatıyla icra vekillerinin istifasını Reisicumhur Hazretlerine dün akşam takdim ettim. Reisicumhur istifamızı kabul etmiş ve yeni hükümet teşekkül edinceye kadar vekâleten idarei umur etmekliğimizi rica eylemiştir. Başvekâletim zamanında muhabbet ve müzaheretlerine nail olduğum arkadaşlarıma en samimi teşekküratımı arz eylerim."

Açıklamanın şaşırtıcı ve beklenilmeyen bir tarafı yoktu ama TCF bir çıkış yapmaya kendisini mecbur bildi. Kürsüye Rauf Bey geldi ve muhalefetin görüşünü şöyle söyledi: İzahat kâfi derecede vazıh değildir. Meclis daha bir hafta önce hükümeti ve tedbirlerini tasvip etmiştir. Bu arada ne olmuştur? Bunun dünya ve memleket tarafından bilinmesi gerekir. Başbakan mütemmim malûmat (tamamlayıcı bilgi) vermelidir.

Fethi Bey söz aldı, fakat tezkeresine bir şey ilave etmedi. "Fazla izahata lüzum yoktur" dedi. Madem ki kendi partisi içinde azınlıkta kalmıştı, çekilmesi tabiiydi. Devam edemezdi.

Meclis dağıldı. İsmet Paşa kabinesini ve programını bir

gün sonra, 4 Mart Çarşamba günü, sabahleyin CHF Grubu'na, öğleden sonra da Meclis'e sunacaktı.

Kabine, tahmin olunabileceği gibi gruptan kolay ve çabuk geçti. İsmet Paşa yeni hükümette Dışişleri Bakanlığı'nıda üzerine almıştı.

Kabine şuydu:

Başbakan ve Dışişleri Bakanı: ismet Paşa
Adalet Bakanı: Mahmut Esat Bey
içişleri Bakanı: Cemil Bey
Milli Savunma Bakam: Recep Bey
Bayındırlık Bakanı: Sırrı -Day- Bey
Maliye Bakam: Hasan -Saka- Bey
Ticaret Bakanı: Ali Cenani Bey
Bahariye Bakam: İhsan Bey
Tarım Bakanı: Sabri Bey

Meclis görüşmeleri çok daha çetin oldu. Bilhassa, hükümetin güvenoyu aldıktan sonra getirdiği Takriri Sükûn Kanunu tam bir söz düellosuna yol açtı.

İsmet Paşa, hükümetin programını kısa bir konuşmada anlattı. Başlarken "Hükümetin siyaseti umumiyesi malumdur" dedi ve klasik iç, dış, kalkınma politikasını söyledi. Sonra, asıl beklenen konuya geldi. Dedi ki:

"- Siyaseti dahiliyede (iç politikada) her şeyden evvel hadisatı ahirenin (son olayların) sürat ve şiddetle itfası (söndürülmesi), memleketin maddeten ve manen ifsattan vikayesi (fesattan korunması), umumi huzur ve sükunetin muhafazası, her hal ve kârda devlet nüfuzunun teyidi için seri ve müessir tedabiri mahsusa (özel tedbirler) ittihazını (alınmasını) iltizam' ediyoruz (taraftarız)."

Muhalefet adına usul hakkında Feridun Fikri Bey konuştu ve genel görüşme açılmasını istedi. TCF'nın sözcüsü Ali Fuat Paşa'ydı.

Cebesoy "Siyasi Hatıralar" adlı eserinin II. cildinde bü konuşmasını "ezcümle" diyerek şöyle özetler:

"Memleket hiç ümit edilmedik bir zamanda bir hükümet buhranı içinde kaldı. Bu, malumunuzdur.Bu buhranı davet edecek, ortada ne vardır? Bunu ben anlayamadım. Daha birkaç gün evvel Meclisi âli, Genç isyanını tenkil için istediği selahiyeti ve tahsisatı vermek suretiyle Fethi Bey hükümetine bir daha itimat etmişti. Aleni celsede ve millet muvacehesinde alman tedabiri, hadise ile mütenasip bulan Halk Fırkası'nm, sonradan hususi bir içtimada hangi sebeplere mebni (..den ötürü) bu tedbirleri muvafık bulmadığını ben anlayamıyorum. Bu sebeple isyanın, hükümetin düşmesine sebep olduğunu zannetmek doğru olamaz.

Kabinelerin böyle ikide bir anlaşılamayan sebeplerle gelip gitmesi cidden fikirlerde istirahati selbediyor (gideriyor).

İsyanlar, irticalar tenkil ve asiler mürteciler tedip olunmalıdır (cezalandırılmalıdır). Ancak milletin hukuku tabiiyesini ve hürriyetini tahdit ve tazyik edecek tedbirlere de idare makinesinde yer verilmemelidir. Malum olduğu üzere hükümetlerin hikmeti vücudu (varlık sebebi) yalnız ve yalnız milletin hukukuna riayet etmek ve ettirtmek, vicdanlarda huzur ve sükun vücuda getirmektir. Biz Fethi Bey hükümetinin çekilmesini bu esaslarla telif edemiyoruz. Hükümetin tebeddülünü (değişmesini) mucip sebep ne ise, millet muvacehesinde alenen münakaşa edilmedikçe maatteessüf İsmet Paşa hür kümetine itimat edemeyeceğiz."

İsmet Paşa, her zaman yaptığı gibi, hiç çiğ kelime kullanmadan, fakat sert ve şiddetli bir cevap verdi. Bu cevap son derece dikkat çekicidir, zira 1925'lerde Gazi ve İsmet Paşalarla onlara ait iktidarın devlet felsefesini, hürriyet anlayışını, iktidar-muhalefet görüşünü belirtmektedir.

İsmet Paşa hükümet değişikliğinin anlaşılmayacak bir ta-

rafı bulunmadığını hırçın bir dille, fakat muhalefet sözcüsünün şahsından "Muhterem Fuat Paşa Hazretleri" diye bahsederek belirtti. Yeni hükümetin programında "memlekette yalnız hadisatın itfa edileceği (söndürüleceği)" söylenmiyordu. Ayrıca ilave de ediliyordu: "Bütün memlekette muhtemel hadisata karşı behemehal seri ve müessir tedabiri mahsusa alacağız."

Başbakan aynı sert eda içinde şöyle devam etti:

"- Malum olmayan ve iki manaya çıkacak olan iltibaslı (iki tarafa çekilebilecek) kelimelerin zararı daha çoktur. Bu mutadım değildir."

Sonra, partilerde çeşitli fikirlerin bulunabileceğini, bunların parti içinde tartışmasının yapılabileceğini, ancak bunların neticede birleşerek yürüyeceğini belirtti ve çoğunluk-azmlık haklarına geçerek şunları söyledi:

"- Ben, takip olunan bir hareket hattının, müsmir (verimli) ve faydalı olan bir hareketin müttefikan lehtarı ve müttefikan aleyhtarı olma şeklini ender addederim. Muayyen bir hedefe yürüyen, muayyen bir hatta teveccüh eden bir adamın, eğer sine-i millette (millet içinde) lehdarları ekseriyeti katiyeyi (tam çoğunluğu) haiz iseler, o hattı hareket takip olunacak demektir. Ekaliyette iseler diğer fikir yürüyecek demektir. Bunun için, herhangi iltibasa mahal kalmayacak surette vuzuhla (açıklıkla) idarei kelam ettiğimi (konuştuğumu) zannediyorum."

Ali Fuat Paşa başka bir taktiğe başvurdu. Dedik ki:

Ben, Başvekil paşa hazretlerinden şunu sormak istiyorum: Fethi Bey kabinesi isyan hakkında kâfi tedbir alamamışlar mıdır? Kendilerinin bu hususta ki kanaatleri nedir? Bunu izah buyursunlar."

Fakat ismet Paşa oyuna gelmedi. Hırçın tarzını muhafaza ederek şu cevabı verdi:

"- Rica ederim, Fethi Beyefendiyle beni burada münakaşaya sevketmeyiniz. Bunun burada ne yeri vardır, ne de dürüsttür."

CHF radikalleri Başbakanı hararetle alkışlıyorlardı. Onlar da "kendi adamı"nı bulmuşlardı. Aslında, Ali Fuat Paşa'nm da İsmet Paşa politikasıyla Fethi Bey politikası arasındaki farkı anlamamasına imkan yoktu. Fethi Bey "ben, mahalli olan isyanı bastıracağım" demişti. İsmet Paşa "Ben, memlekette çıkması muhtemel olan olaylara karşı bütün memleketi kapsayacak tedbirleri alacağım" diyordu.

Nitekim 23 muhalif ve 2 çekimsere karşı 155 oyla Meclisin güvenini sağladıktan sonra yeni Başbakanın "hemen bu gece" kanunlaştırılması isteğiyle sunduğu tasan memlekete artık hâkim olacak politika felsefesinin ne olacağını daha iyi gösterdi.

Güven oylamasını takiben ikinci celse açıldığında vakit hayli gecikmişti. İsmet Paşa kürsüye gelerek önce teşekkür etti. Müteakiben şöyle dedi:

"- Bu gece müzakeresini teklif edeceğim bir kanun vardır. Bu gece intacını (sonuçlandırılmasını) istirham ederim."

Kanun, Takriri Sükûn Kanunu'ydu.

Teklif TCF sıralarına sanki bir bomba düşmüş tesiri yarattı. Tartışmalar derhal en şiddetli seviyeye yükseldi. Bir tarafta bir avuç muhalif, diğer yanda koca çoğunluk partisi vardı. Muhalefeti Kâzım Karabekir Paşa idare ediyordu. Muhalefetin ağır toplan Ali Fuat Paşa'yla Rauf Bey'di.

İktidar kesiminin başında İsmet Paşa vardı. Radikaller ön sıraları işgal etmişler, muhalifleri konuşturmak istemiyorlar, bağınyor, çağmyor, laf atıyorlardı. İsmet Paşa'nm yanındaki en sert hatip Recey Bey'di.

Daha hükümet tasarısı okunur okunmaz muhalefet bunun anayasaya aykm olduğu ithamıyla ortaya çıktı. Kanun üç mad-

delikti ve görünüşte son derece basit, hatta ılımlıydı. Birinci maddede denilen şuydu:

"İrtica ve isyana ve memleketin içtimai nizamıyla huzur ve sükuneti ve emniyet ve asayişini ihlale bais (sebep olan) bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükümet, Reisicumhurun tasdiki ile resen ve idareten mene mezundur. İşbu efal erbabını (böyle davrananları) hükümet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir."

İkinci madde kanunun iki yıl yürürlükte kalacağını, üçüncü madde de bunun Bakanlar Kurulu tarafından yürütüleceğini bildiriyordu. Kısa ilk maddeyle hükümetin eline geçen yetki parti kapatmaktan gazete kapatmaya kadar gidiyordu ve zaten maksat da buydu. Tasarıyı bir gece evvel, Çankaya'da, bizzat cumhurbaşkanıyla başbakan kafa kafaya verip hazırlanmış bulunduklarına göre kararların tasdikinde bir güçlüğün çıkmayacağı aşikârdı.

Muhalefet adına Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey, Feridun Fikri Bey, Karabekir Paşa bunun anayasaya aykırılığını ispata çalıştılar. Feridun Fikri Bey anayasanın "hürriyeti tefekkür (fikir hürriyeti) ve hürriyeti kelam (söz hürriyeti) mefhumlarım mündemiç (kapsamış) bulunduğu"nu söylüyor, getirilen tasarının bunların ikisini de yok ettiğini ekliyordu.

CHF'den Konya Milletvekili Refik -Koraltan- Bey ise diyordu ki:

"- Söylediğiniz hukuku amme bu kanunla siyanet edilecektir (korunacaktır). Biz kelimeleri münakaşa ederken orada kan akıyor. Milletin hayatı mevzuu bahistir. Cumhuriyetin hayatına suikast eden mürtecilerin izalesi için bu kanun şarttın"

Refik Bey'in davudi sesi, CHF radikallerinin alkış ve bravo sedalarıyla destekleniyordu. Buna rağmen küçük muhalefet cansiperane savaşıyordu. Sivas Milletvekili Halis Tur-

gut Bey olayın mahalli olduğunu, bütün memleketten şüphenin doğru sayılmayacağını belirtti. Muhalefet anayasanın 70. maddesini dile getiriyor ve Takriri Sükûn Kanunumu onun ihlali ilan ediyordu. Rauf Bey, bunları Meclis kabul etmeyince, kanunda vuzuhsuzluk olduğunu ilan etti ve bir defa daha tetkikini istedi. Ona da kulak veren olmadı.

Kanuna karşı en şiddetli hücumlar bizzat Karabekir Paşa'dan geldi. Muhalefet lideri şöyle diyordu:

"- İstiklal Mahkemeleri, adından da anlaşıldığı veçhile, İstiklal Harbi zamanına aitti. İsmet Paşa Hazretleri İstiklal Mahkemelerini ıslahat aleti zannediyorlarsa pek ziyade yanılıyorlar."

İsmet Paşa muhalefete karşı önce bakanlarını konuşturdu. Bunların her biri, konunun kendi ihtisasını ilgilendiren taraflarında mukabil hücuma geçti. Bakanlar arasındaki sertlik rekoru Recep Bey'e aitti ve Recep Bey'in hışmı "İstanbul Basınına karşıydı. Milli Savunma Bakanı memleketteki bütün huzursuzlukların, karışıklıkların sebebi olarak gazeteleri görüyordu. Recep Bey kürsüden en ağır ifadelerle "İstanbul Basınıma çattı. "Bugünkü zaaf manzarasının asıl sebebi ve vatan muvacehesinde, vatan tarihinde en muâtep (azarlanmaya layık) müessese olarak İstanbul matbuatı vardır" diyordu. Bu basın o hale gelmişti ki "Her sabah milletin yüzüne fışkıran saralı ifrazat" masum halka mütemadiyen, devlet kuvvetinin itibara layık bir şey olmadığı fikrini aşılamıştı.

Recep Bey, getirilmesi mecburiyeti hissedilen kanun tasarısını prensipleri itibarıyla beğenmiyordu. Ama bu mecburiyeti, "İstanbul Basını" yaratmıştı. Bu sözler, İsmet Paşa hükümetinin önce basını susturmak niyeti taşıdığının açık deliliydi.

Kâzım Karabekir Paşa bu hücumları cevaplandırdı. Fakat cevaplan Recep Bey'in yeni ve daha ağır hücumlanna

yol açtı. Milli Savunma Bakanı'nm sözlerinden anlaşılıyordu ki iktidar, İstanbul basınının sadece tenkitlerinden değil, kendisini kâfi derecede methetmemesinden de şikâyetçidir. Recep Bey "Aşarı kaldırdık. Bu bir dev icraattır. İki satırla yazdılar" diyordu. Partiyi övmediklerinden yakmıyordu. Daima tenkit ettiklerini, hep fena tarafları aradıklarını bildiriyordu. "Hiç mi iyi şey yapmadık? Niçin onlardan bahsetmezler?" diye soruyordu. Kullandığı kelimeler son derece ağırdı. Şimdi Karabekir Paşa onlara arka çıkıyordu. Tabii çıkacaktı. Çünkü eldeydiler. Birliktiler.

Recep Bey'e bakılırsa, Türkiye'deki asıl hürriyetseverler CHF liderleri ve onlarla beraber yürüyenlerdi. Bunu dahi, muhalefet ve İstanbul basını itirafetmekten kaçmıyordu! Bunlar, hürriyet adına hürriyeti yıkıyorlardı.

Türkiye'de seyahat hakkı, kelam hakkı "kanun dairesinde" serbest değil miydi? Matbuat, diktatörlüğün cari olduğunu yazıyordu. Bir diktatörlükte bu yazılabilir miydi? Meclisi satılmışlardan mürekkep gösteriyorlardı. Bu basın böyle birkaç yıl daha devam ettiği takdirde bütün müesseseler çökecekti.

Recep Bey:

"- Yara elimdir" dedi.

Sonra, geleceğe ait görüşünü söyledi:

"- Tarih görecektir. Cumhuriyetin masuniyeti (güvenliği)- Meclis'in hüsnü tedbiriyle (iyi tedbirleriyle) daima müemmendir (emindir). Ahfad (ilerdeki nesiller) bugünkü günleri mütalaa ederken bu âli Cumhuriyet binasını yıkmak için uzakta ve yakında içi hararetle yanan hainleri teşvik yolunda ilk vasıta olarak İstanbul matbuatını göreceklerdir."

Recep Bey, Takriri Sükûn Kanunu, hangisi gerektiriyorsa ona karşı kullanılacağını açıklayarak sözlerine son verdi.

Arkadan, tartışmanın hukuki cephesine geçildi. İktidar

soruyordu: Anayasanın saydığı hürriyetler mutlak mıdır, yoksa kanunla mı sınırlıdır? Madem ki kanunla sınırlıdır, işte Takriri Sükûn Kanunu böyle bir sınırdır. Basın hürriyeti vardır. Basın kanunu yok mudur? Dernekler, partiler kurulmaktadır. Bunların kanunu yok mudur?

Muhalefet adına ise Feridun Fikri Bey cevap veriyordu:

"- O halde, Takriri Sükûn Kanunuma ne hacet vardır?"

Rauf Bey devam ediyordu:

"- Türk milletinin tabii hakları kanunlarla muayyendir. Oysa bu kanunda iltibasa mahal bırakacak vuzuhsuzluk vardır. Buyurdular ki şarkta bir ihtilal vardır. O halde devletin polisi, mahkemeleri, jandarması, diğer aksamı (kısmı) ifayı vazife edemeyecek bir halde midir ki böyle fevkalade tedbirler ittihazına ihtiyaç gördüler?"

Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey cevap verdi:

"- Bütün memleketi ihtilal sarmıştırdemedim. Şark ateş içindedir dedim."

Mukabeleyi Ali Fuat Paşa yapıştırdı:

"- O halde Takriri Sükûn Kanunu neden tekmil memlekete tatbik edilecek surette teklif edilmiştir?

Başbakan, bakanlarını dinledikten sonra kürsüye geldi ve muhalefeti, onun liderini cevaplandırdı. Onun söylediği, kanunun anayasa hudutları içinde olduğu ve iyi neticeler vereceğiydi. Kâzım Karabekir Paşa'nm "Islahatı İstiklal Mahkemelerine dayanarak mı yapacaksınız?" sorusuna İsmet Paşa şöyle mukabele etti:

"- Islahatı, emniyet ve asayiş temeline istinaden yapabiliriz. Emniyet ve asayişi temelinden muhafaza etmek, kuvvetlendirmek için bütün kanunlar gibi İstiklal Mahkemesi de bir vasıtadır. Vaziyetin icaplarına göre daima tedbir alınacaktır. Cumhuriyetin memlekete vaat ettiği ıslahat mutlaka temin edilecektir."

Bu, Gazi Paşa'mn "İnkılâbı, başlayan tamamlayacaktır" sözünün bir değişik ifadesiydi.

Başbakan "Cumhuriyet tehlikede midir ki, böyle tedbirlerin alınmasına lüzum görülüyor" itirazına şu cevabı verdi: Cumhuriyet elbette ki tehlikede değildi. Çünkü cumhuriyet, kendisini tehdit eden tehlikelere karşı bu tedbirleri alabiliyordu. Cumhuriyet, alınacak tedbirlerin ne olduğunu bildiği ve bu tedbirleri alıp uygulayacak kudrete sahip olduğundan dolayıdır ki bugün tehlikede değildi, yarın da tehlikede olmayacaktı.

Karabekir Paşa direnmesine devam etti. İsmet Paşa'ya cevaben dedi ki:

"- Bu kanunun kabulü ile matbuat memleketimizde tamamıyla tahdit edilmiş olacaktır. Herhangi bir yerde siyasi taazzuvlara karşı zan ve vehimlerle icraata kalkışılacaktır. Yirminci asırda zan ve vehimle millet idare edilemez."

İsmet Paşa, kanunu tabii geçirtti. Kanun 122 müspet oy aldı. Menfi oyların sayısı ancak 22 idi.

İsmet Paşa'mn talepleri bununla bitmiyordu. Takriri Sükûn Kanunu geçtikten sonra "31 Temmuz 338 tarihli İstiklal Mahakimi (Mahkemeleri) Kanunu" gereğince iki İstiklal Mahkemesi'nin teşkili hakkındaki Başbakanlık tezkeresi okundu ve kabul edildi.

Bunların biri isyan bölgesinde çalışacaktı. Öteki ise Ankara'da kurulacaktı. İkinci mahkemenin yetkileri askeri bölge dışındaki bütün illere şamil olacaktı. Hükümet bunların vereceği ölüm cezalarının "özelliği ve aceleliği" sebebiyle Meclis'ce tasdik edilmeden infazı yetkisini de talep ediyordu. Meclis, isyan bölgesindeki mahkemeye bu yetkiyi verdi. Fakat Ankara'daki için buna önce lüzum görmedi. Hükümet ikinci mahkemeye de bu yetkiyi, Meclis'ten Meclis yaz tatiline girmek üzereyken kopardı.

Artık iktidarın elinde bütün silahlar vardı. Önce isyan as-

keri hareketle bastırılacak, tasfiye edilecekti. Ondan sonra Gazi ve İsmet Paşa'lar, bugün "Atatürk Devrimleri" adıyla bilinen ıslahat hareketine girişeceklerdi.

Sakin, sessiz bir Türkiye'de.

8 Mart 1925'te, yani İsmet Paşa hükümetini kurdurup ona gerekli bütün yetkileri verdirdikten sonra Gazi Paşa millete hitaben bir beyanname yayımladı. Cumhurbaşkanı herkesi göreve çağırdığı bu beyannamesinde şöyle diyordu:

"Genç'te başlayıp Elazığ ve Diyarbakır merkezleri hudutlarına kadar genişleyen hadise, kanunen suçlu olan bazı nüfuzluların din maskesi altında mahiyetini örtmeye çalıştıkları teşebbüslerinin mahsulüdür. Asiler memleketin her tarafında devlet kuvvetlerinin zayıflatılması için bir müddetten beri çeşitli şekillerde sürüp giden-faaliyetlerini, geniş tesir vücude getireceğine inanmışlardı.

Hadise bütün vatandaşlarca nefretle karşılanmış ve civar bölgeler halkı, ani bir karşı koyma duygusuyla cumhuriyetin savunması için ayaklanmıştır. Büyük Millet Meclisi'nin maddi ve manevi kuvvetleriyle cihazlanmış olan cumhuriyet hükümeti asilere karşı gerekli silahlı vasıtaları göndermiş ve pek yakında kesin neticeler meydana getirecek tesirli tedbirler alınmıştır. Bununla beraber cumhuriyet hükümeti, bütün memlekette rahatlık ve sükuneti, emniyet ve asayişi tehdit edebilecek bütün unsurlara karşı hususi kanunla önleyici selahiyet almış ve bu selahiyeti azim ve inançla derhal tatbik etmek kararını vermiştir.

Cumhuriyetin hürriyet ve nimetlerini, cumhuriyetin kendisini yıkacak neşriyat ve zehirlemelere ve cumhuriyet ordusunu ve zabıtasını herhangi bir sebeple küçümsemeye ve hafif görmeye vasıta addedecek olanların en şiddetli kanuni hükümlerle takip edilmelerine ve bastırılmalarına karar verilmiştir.

Vatanın bir köşesinde ammenin rahatını bozan hadisenin

yalnız rahatı değil, memleketin saadetini, çalışma, iktisadi ve istihsal hayatını mütessir ettiği ve zarara soktuğu sabittir. Bu itibarla her saadetin ve faaliyetin ve bilhassa iktisat ve ticaret gelişmelerinin ilk şartı, rahatlık ve sükunetle emniyet ve asayişin bozulması imkânsız bir emniyet ve kuvvette bulunmasıyla ayakta durabilir. Bu sebeple de cumhuriyet polis ve jandarmasının ve cumhuriyet ordusunun şeref ve itibarı her düşüncenin üstündedir. Bu şeref ve itibara riayet hususunda vatandaşlarımı uyanıklığa davet ederim. Bu münasebetle ve gurur duyarak demek isterim ki, vatanın her tarafındaki hassaslık ve gösteriler, kahraman milletimizin cumhuriyeti ve sükunetle asayişi behemahal korumak için kuvvetli ve metin iradesini bir kere daha açığa vurmuştur. Üst kademedeki memurlarla geçmişi şan ve zaferle dolu olan cumhuriyet ordusu mensuplarının, vatanın iç ve dış bütünlüğü uğrunda fedakârlık ve yüksek vazife hislerini beklerim.

Büyük Millet Meclisimin kabul ettiği kanun bütün hükümet memurlarına kanunun göz önünde bulundurduğu herhangi bir hadiseyi, olduktan soma bastırmaktan ziyade, o hadiseyi, olmadan önlemek vazifesini yüklemiştir. Bu vazifenin yerine eksik getirilmesinden doğacak mesuliyetin ısrarla takip edileceğine şüphe edilmemelidir.

Devletin sarsılmaz nüfuz ve kudreti, sokaklarda saldırgan sarhoşların, dağlarda hırsızların, herhangi maksatla cumhuriyetin silahlı vasıtalarına karşı koymaya yeltenen asilerin ve milletin masum fikirlerini karıştırıp bozanların mümkün olan süratle bastırılmasını emretmektedir. Sivil ve asker devlet memurlarını, her şeyden evvel bu yüksek vazifelerini duraksamadan ve şiddetle yerine getirmeye davet ederim."

Bugünkü dile aktarılarak nakledilmiş olan bu beyannameden görülmektedir ki Recep Bey de, aslında, Meclis kürsüsünden Gazi Paşamın fikirlerini söylemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

SİZE ŞEYHLERİ
TAKDİM EDERİM

1

Şeyh Sait'in Talihi Dönüyor

İsmet Paşa kabinesinin ilk toplantısı, Meclis'te güvenoyu aldığının ertesi günü, Gazi Paşa'nın başkanlığında yapıldı. Toplantıya başkanlık etmekle Gazi, yeni hükümetin kendi öz siyasetini temsil ettiğini spektaküler tarzda göstermek istiyordu.

Gazi Paşa o gün, önce Milli Savunma Bakanlığı'nda Recep Bey'i ziyaret etti, ondan askeri durum hakkında bilgi aldı. Sonra, yanında Recep Bey olduğu halde İçişleri Bakanlığı'na gitti. Orada, Cemil Bey'le görüştü. İçişleri Bakanlığı Takriri Sükûn Kanunu'nu, hemen, bütün illere tebliğ etmişti. İçişleri Bakanı gazetelerle ilgili olarak bir de demeç verdi. Dedi ki:

"- Bizim niyĞtimiz gazetelere sansür koymak değildir. Yalnız, memleketin nifak içinde kalmasına sebebiyet verenleri mesul edeceğiz."

Tabii bu, lafın gelişiydi. Yoksa, daha Meclis'teki görüşmelerden, yeni kanunun hışmına ilk, İstanbul basınının bazı organlarının uğrayacağı anlaşılmıştı.

Kabine, toplantısını böyle bir hava içinde yaptı ve alınacak tedbirlerin esasını kararlaştırdı, verilen yetkilerin nasıl kullanılacağını tespit etti. Kapatılacak gazete ve dergilerin birinci listesi o toplantıda hazırlandı. Bizzat Cumhurbaşkanı toplantıya başkanlık ettiği için "Hükümetin teklifi ve Cumhurbaşkanının onaylaması" işlemi bir arada yürüdü. Hemen, o gece, şifreli telgrafla, bu gazete ve dergilerin isimleri bulundukları illerin valiliklerine bildirildi.

İlk darbeyi yiyen, sekiz basın organıydı. Bunların 5 tanesi günlük gazete, 3 tanesi dergiydi. Gazeteler şunlardı: Trab-

zon'da İstikbal, Adana'da Sayha, İstanbul'da Tevhidiefkâr, Son Telgraf ve İstiklâl. Dergilerin üçü de İstanbul'da çıkıyordu: Sebilürreşat, Aydınlık ve Orak-Çekiç. Bunlardan Sebilürreşat şeriatçı, ötekiler komünistti. Hükümet, iki aşırı uca karşı vaziyet alıyordu. Polis her tarafta, 6 Mart Cuma günü harekete geçti ve verilen kapatılma emrini yerine getirdi.

İstanbul basım bir anda, ne yapacağım şaşırdı. Yayınların yönü derhal değişti. Kendisine bir hareket hattı tayin etmeye çalışan başka teşekkül, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasıydı. Takriri Sükun Kanunu hükümete, hiçbir kazai organ karan olmaksızın onu da feshetmek yetkisini tanıyordu.

TCF liderleri, kendilerine eski Başbakan Fethi Bey taraflıdan bu konuda yapılmış teklifi o zaman acı acı hatırladılar.

Gazi Paşa millete beyannamesini, ilk tedbirlerin alınmasından sonra yayımladı. Beyannamenin yayımlandığı gün biri Ankara'da, diğeri isyan bölgesinde, son derece önemli iki olay cereyan ediyordu. Ankara'da, sabahleyin CHF grubu toplandı ve kurulacak iki İstiklâl Mahkemesi'nin başkan, savcı ve üyelerini seçti. Yetkileri bütün memlekete şamil Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne şu milletvekilleri seçildiler:

Başkan: Ali -Çetinkaya- Bey

Savcı: Mustafa Necati Bey

Üyeler: Kılıç Ali Bey, Dr. Reşit Galip Bey, Ali Zırıh Bey.

Savcı Mustafa Necati Bey, ailevi bir meseleden dolayı bir süre sonra istifa etti. Onun yerine Necip Ali -Küçüka- Bey getirildi.

Doğu bölgesi İstiklâl Mahkemesi ise şöyle teşekkül etti:

Başkan: Hacim Muhiddin -Çarıklı- Bey

Savcı: Süreyya -Örgeevren- Bey

Üyeler: Ali Saip -Ursavaş- Bey, Avni Bey, Müfit Mazhar Bey.

Sonradan, sıhhi sebepten Hacim Muhiddin Bey başkanlıktan istifa etti, yerini Müfit Mazhar Bey'e bıraktı.

Aynı gün öğleden sonra Meclis, bu tayinleri kabul etti. İstikâl Mahkemeleri derhal çalışmaya başladılar.

7 Mart 1925'in ikinci olayı, Şeyh Sait kuvvetlerinin Diyarbakır önünde ilk hezimeti tatmalarıdır.

Şeyh Sait'in askeri harekâtı muntazam bir askeri harekât gibi olmadı. Bunun, modern tabirle bir gerilla harbiyle de ilgisi yoktu. Şeyh Sait, emrinde muvazzaf asker değil, aşiretler bulunduruyordu. Bunların başlarında şeyhleri vardı. Silahlanmışlardı. Harekâtı onlar yapıyorlardı. Şeyh Sait, isyanın planlama kısmını üzerine almıştı. Bir noktaya hücum edilirken, yollan üzerindeki köyler halkı kendilerine katılıyor, böylece lojistik problemi diye bir mesele kalmıyordu. Hep beraber, arzulanan nokta işgal ediliyor, orada gelişigüzel bir idare değişikliği yapılıyor, yola devam olunuyordu. Bahis konusu nokta sonra ne oluyordu, bunu umursayan pek çıkmıyordu. Bundan dolayıdır ki birçok şehir, kasaba, köy asilerle muntazam birlikler arasında sık sık el değiştirdi.

Ancak bir özelliğin belirtilmesi lazımdır. İsyanın başlangıcıyla İsmet Paşa kabinesinin kurulması arasındaki devrede, üstünlük Şeyh Sait kuvvetlerindeydi. Bunlar adeta ellerini kollarım sallarcasma ilerliyorlar, önlerinde şehirlerin kapısı kolaylıkla açılıyordu. Kapısı açılmayan şehir Diyarbakır oldu ve Diyarbakır Şeyh Sait'in talihinin dönüm noktasını teşkil etti.

Asilerin ilk başarısındaki bir sebep, o bölgenin Şeyh Sait'in manevi nüfuzu altında olmasıdır. Şeyh Sait dini kurtarmak üzere harekete geçtiğini dikkatle belirtiyor, fakat Müstakil Kürdistan hakkında fazla bir şey söylemiyordu. İmam adına, şeriat adına harbediyorlardı. Memleketi Ankara'daki dinsizlerden kurtaracaklardı. Halifelik tekrar kurulacak, herkes dinine kavuşacaktı.

İşi bu şekilde ele almak Şeyh Sait için bir yandan avantaj oldu, diğer taraftan handikap.

Avantaj oldu, bölgedeki halk, kökü ne olursa olsun, din savaşında Şeyh Sait'in arkasında, Türklüğe zarar vereceğini düşünmeksizin vaziyet aldı. Ama bu, Şeyh Sait'in hâkim bulunduğu bölgelerde böyle cereyan etti. Buna mukabil Dersim ve Muş'un Kürt beyleri Şeyh Sait'in bu din kampanyasına fazla önem atfetmediler, ona katılmadılar. Oysa bunlar, Kürtlük davası uğruna bir harekete katılmaya daha fazla hazır kimselerdi. Onlar, kuvvetlerini Şeyh Sait'in emrine vermediler.

Şeyh Sait niçin Kürtlük davasını bayrak yapmadı? Zira Şeyhin, İstanbul'daki Seyit Abdülkadir ile temas halinde olduğu ve hatta isyanı, ona haber vererek patlattığı bilinen bir gerçektir. Temas, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza tarafından kurulmuştur.

İsyan bastırılıp da suçlular ele geçirildiğinde ve Seyit Abdülkadir Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi önünde yargılanmaya başlandığında bu husus bizzat kendisi tarafından ikrar edilecektir.

İstiklâl Mahkemesi Başkanı, Seyit Abdülkadir'e soracaktır:

"- Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza'yı tanır mısınız?"

"- Allah şahit, Şeyh Sait'i tanımam. Oğlunu da yeni tanıdım. Ben evimden sık sık çıkmazdım. Yalnız bazen Abdülhamit namına bir tüccara gider, mağazasında bir çay içerdim. Bir gün gene gittiğimde birisi daha vardı. Oturuyordu. Abdülhamit o adamın Şeyh Sait'in oğlu olduğunu söyledi. Beni de tanıştırdı. O vakit Ali Rıza kalktı, elimi öptü, ben de çayımı içtim. Evime döndüm."

"- Sonra gene görüştünüz mü?"

"- Evet. Ertesi gün bendehaneye geldi. Ziyaret için geldiğini söyledi. Bir iki saat oturdu, gitti."

"- Sonra bir daha gelmedi mi?"

"- İki gün sonra bir daha geldi. Gece kaldı. Ertesi gün sabahleyin gitti."

Tabii bu ifade, mahkemede gerçek manasıyla değerlendirilecektir. Her halde, bir mağazada rastlanılan ve hiç tanınmayan bir kimsenin gelip de evlerde gece yatısı ziyaretleri yapması aklın alacağı husus değildir. Nitekim başkan şöyle söyleyecektir:

"- Bu mülakattan sonra, Ali Rıza'nm babası yanma dönüşünü takiben isyan başladı. Haberiniz var mı?"

"-Dinimle temin ederim ki bu isyandan haberim yoktu ve olsaydı hükümete haber verirdim."

Oysa Seyit Abdülkadir meşhur "Mr. Templen" ile de Müstakil Kürdistan konusunda konuşmuş, fakat herhangi bir resmi makama bunu bildirmek hatırından dahi geçmemiştir;

Durum bu iken Şeyh Sait'in'Müstakil (Bağımsız) Kürdistan davasını açığa vurmaması ilgi çekicidir. Ama sonradan anlaşılmıştır ki bü, Diyarbakır'ın işgalinden sonra yapılacaktı. Kürtler tarafından "ülkeleri"nin tabii başkenti bilinen Diyarbakır düşünce Şeyh Sait müstakil devletin kuruluşunu ilan edecekti ve o zaman Dersim beyleri, Muş beyleri de ister istemez bu devlete katılacaklar, onu tanıyacaklar, kuvvetlerini onun emrine vereceklerdi.

Fakat Diyarbakırlılar Şeyh Sait'i düş kırıklığına uğrattılar.

Diyarbakır önlerine gelindiğinde Şeyh Sait ve kurmayı Samahir'deki karargâhlarında toplandılar. Verilen karar, taarruzun 7 Mart günü, alaturka saatle sekizde, yani gece yarısından sonra başlamasıydı. Diyarbakır'ın dört ayrı kapısına birden hücum edilerek şehir işgal olunacaktı. Bu arada Diyarbakır'a da haber uçurulmuş, buradaki Şeyh taraftarları, yani Beşinci Kol durumdan haberdar edilmiş, ne şekilde hareket ede-

çekleri, Şeyhin kuvvetlerini nasıl destekleyecekleri kendilerine bildirilmişti.

Plan, tam Sait'in istediği tarzda uygulanamadı. Alaturka saat ikide, yani kararlaştırılandan altı saat önce ateş teatisi başladı. Akşam karanlığından faydalanan asiler, Dicle'yi geçerek Diyarbakır'ı çevreleyen surlara doğru ilerlemeye başladılar. Sayıları bin ile 3 bin arasındaydı. Av tüfekleri, mavzerler ve bir kısmı da sadece sopalarla silahlanmıştı. Şehri yağma ederken lazım olacak çuvallarım getirmeyi de unutmamışlardı.

Asiler önce Mardin, daha sonra Dağ kapısına yüklendiler. "Sallallah" naralarıyla surlara yaklaşmaya çalışıyorlardı. Fakat bu defa pabuç pahalıya mal olacaktı. Çünkü, şehrin savunmasını üzerine alan Mürsel Paşa, iyi bir asker olarak gerekli planı çok önceden hazırlamış ve bütün stratejik noktaları tutmuştu.

Halk sokağa bırakılmıyor, silah isteyenlerin talepleri, her ihtimale karşı reddediliyordu. Savunmayı muntazam asker yapıyordu.

Akşamdan başlayan yağmur aralıksız devam ediyordu. Asiler, içerden aldıkları istihbarata dayanarak en çok Dağ Kapısı'nı zorluyorlardı. Çünkü surların eskimesi yüzünden burada birtakım tabii gedikler açılmıştı ve bu sayede içeriye sızabilmek daha kolay olacaktı. Fakat şehrin savunmasını üzerine alanlar da bunu bildiklerinden bu gedikleri çeşitli barikatlarla tahkim etmiş ve eldeki kuvvetlerin önemli bir kısmını burada mevzilendirmişlerdi.

îçkalenin üzerine toplar konulmuştu. Karanlık bir gece olmasına rağmen topçular "kör atış"ı sabaha kadar kesmediler. Asileri en çok yıldıran da bu oldu. O güne kadar top sesi duymamış olan ve top nedir bilmeyen isyancılar, ağzından ateş saçan ve gök gürlemesine benzer sesler çıkaran bu silahtan çok

korktular. Her ateşten sonra "ulo, ulo" diye hayretle bağırarak kaçışıyor ve tekrar ilerlemekte tereddüt ediyorlardı.

Savunma başarıyla yapılıyordu. Fakat geceyarısma yakın, kötü bir haber duyuldu; Mardin Kapısı'ndan saldıran isyancılar şehre girmişlerdi. Aslında bu doğruydu. Fakat buradan şehre giren asiler kapılardan değil, lağım deliklerinden içeriye sızmışlardı ve sayılan 120'yi geçmiyordu. Buna rağmen bü asiler, surlara yakın karargâh kuran bir nakliye kolunu dağıtmayı başardılar ve bir kısım askerle bir subayı şehit ettiler.

Ancak, karşı tedbir de alınmıştı. Mürsel Paşa'nın.içeriye sızan bu asi grubu üzerine gönderdiği birlik, kısa zamanda hepsini temizledi. Pek azı girdikleri deliklerden kaçıp canlannı kurtarabildiler. Bunlann dışardan gelmedikleri, şehir içindeki Zaza'lardan olduklan söylendiyse de, sonradan Palu ve Piran köylülerinden olduklan anlaşıldı.

Asiler, Şeyh Sait ve kurmayının hazırlamış oldukları plan gereğince şehri dört yönden sarmışlardı. Fakat top ateşi ve surlar, onlann daha fazla ilerlemelerini, umdukları gibi şehre kolayca girmelerini önlüyordu. Ayrıca, içerden de bekledikleri yardımı görememişlerdi. Bu yüzden olduklan yerde çakılmış kalmış, şaşkınlıkla gelecek emri bekliyorlardı. Nitekim sabaha karşı bu emir geldi:

Şeyh Sait yenildiğini anlamış ve asilere en kısa zamanda geri çekilme emrini vermişti.

Güneş doğarken, Diyarbakır sokaklarından muntazam birlikler halinde geçen askerler, halkın coşkun alkış sesleri arasında şu marşı söylüyorlardı:

Gök kubbenin altında
Atalarım yüriidü.
Albayrağın altında
Yeni Turan büyüdü.

Diyarbakır önünde uğradığı hezimet, Şeyh Sait'in yediği ilk sille oldu. O tarihle mart sonu arasında, seferber hale getirilen kolordu -9. Kolordu- yığmaklarını yaparken, Şeyh Sait'in oynak kuvvetleri oraya giriyor, buradan çıkıyor, şuraya sarkıyor, öteki taraftan çekiliyordu. Bunların farkına varmadıkları husus, yavaş yavaş, fakat plan dairesinde sarılmakta olduklarıydı. Kolorduya mensup birlikler güneye iniyorlar; buna mukabil Diyarbakır'dan ilerleyen kuvvetler asileri kuzeye itiyorlardı. O devre içinde çok yer el değiştirdi. Fakat asilerin hep aynı bölge içinde tutulmasına dikkat edildi.

Şeyh Sait, Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi önünde Diyarbakır bozgunundan sonraki durumunu şöyle anlatacaktır: . , , i:-:...", ^ , ' . '

"- Çeşitli silahların ateşi-sabaha karşı mukavemetimizi kırınca çekilmeye karar verdik. Askerime altı gün hanelerinde kalmak üzere izin vererek ben Kârzar bölgesine geldim. Orada beş altı.gün kaldım. İzin verdiğim askerler sekiz gün sonra döndüler. Geldikleri sırada ben de, garp cihetindeki Tılham Köyü'ndeydim. Gece Siverek yollarını tutmuştuk. Yalnız Mardin yolu açıktı. Oradan hükümet askeri Diyarbakır'a geliyordu. Biz de bu yolu tutmak üzere Dengecük, Cabar, Hacı Leylek, Gavzelan ve Karakilise köylerine gittik. Burada, Siverek'ten milis askerlerinin ve muntazam yüz atlı nizamiye erinin geldiğini haber aldık. O cepheye üç yüz askerimi tefrik ederek gönderdim. Bunlar hükümet askerlerini mağlûp ettiler, milis Zazalardan seksen esir alarak döndüler."

Şeyh Sait'in de söylediği gibi, artık ilk ordu birlikleri Diyarbakır'a varmışlardı. Bunlar Diyarbakır cephesinde sükûneti çabuk sağladılar. Birkaç gün sonra Diyarbakır civarındaki köyler de geri almdı ve asilerden temizlendi. Savaşın talihi dönünce aşiretlerin tutumu da değişti. Şimdi gittikçe daha fazla aşiret ve beyi, hükümetin yanında yer alıyordu. Şeyh Sa-

it gene o taraflardaydı ama Samahir'deki karargâhını terketmiş, Hani'ye çekilmişti. Karargâhını Palu-Çermik arasında kurmaya çalışıyordu. Cephenin merkezi Hani olacaktı.

Diyarbakır'daki birlikler kuvvetlendikçe tesir sahaları da tabii genişliyordu. 14 Mart'ta Çermik istikametine asker sevk edildi. Bunlar, mahalli halkın da yardımıyla burayı geri aldılar. Aynı gün Varto etrafında da kanlı çarpışmalar oluyordu. Bu çarpışmalarda Şeyh Sait'in oğullarından biri öldürüldü. Tabii bu, asilerin maneviyatını büsbütün kırdı. Buna mukabil hükümet kuvvetleri yeni yeni iltihaklar alıyorlardı. 16 Mart'ta Batı Dersim beyleri Diyarbakır'a kadar geldiler ve hükümete sadakatlarını bildirdiler. Doğu Dersim de hükümet emrine verdiği milislerin sayısını arttırdı. 17 Mart'ta sadakat bildirenler daha da çok arttı. Erzurum, Bitlis, Muş ve Siirt mmtıkalarındaki bütün aşiretler hükümetle birlikti. Asiler tam bir çırpınmanın içindeydiler. Şeyh Sait'in emrine girmiş olan Koçuşağı aşireti Çemişgezek'e neticesiz kalan bir hücumda bulundu. Şeyh Şerif de iki defa daha Elazığ'a taarruz etmek istedi, fakat Perisuyu yönünde, karşısında halk kuvvetlerini buldu ve püskürtüldü.

Asiler, Dicle'nin batısındaki köylerdeki köylüleri de yanlarına alarak nehrin kuzeyine ve doğusuna çekildiler. Bu arada Petrüke'ye ve Silvan'a girdiler. Fakat Varto 12. Tümen tarafından alındı. Şeyh Sait son bir defa daha Diyarbakır'a taarruz ederek şansını denedi. Bu defa, ilk sefere nazaran bile çabuk, asiler çil gibi dağıldılar. Artık isyanın bir şansı kalmadığı ortadaydı. Martın sonunda yığmaklarım tamamlayan muntazam hükümet birliklerinin kesin harekâtı başladı.

Diyarbakır önünde uğradığı hezimet, Şeyh Sait'in yediği ilk sille oldu. O tarihle mart sonu arasında, seferber hale getirilen kolordu -9. Kolordu- yığmaklarını yaparken, Şeyh Sait'in oynak kuvvetleri oraya giriyor, buradan çıkıyor, şuraya sarkıyor, öteki taraftan çekiliyordu. Bunların farkına varmadıkları husus, yavaş yavaş, fakat plan dairesinde sarılmakta olduklarıydı. Kolorduya mensup birlikler güneye iniyorlar; buna mukabil Diyarbakır'dan ilerleyen kuvvetler asileri kuzeye itiyorlardı. O devre içinde çok yer el değiştirdi. Fakat asilerin hep aynı bölge içinde tutulmasına dikkat edildi.

Şeyh Sait, Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi önünde Diyarbakır bozgunundan sonraki durumunu, şöyle anlatacaktır:;. ;• *h'/J X.-,:.-:W* • = -.:•, : ^ % r - ; i

"- Çeşitli silahların ateşi, sabaha karşı mukavemetimizi kırınca çekilmeye karar verdik. Askerime altı.gün hanelerinde kalmak üzere izin vererek ben Kârzar bölgesine geldim. Orada beş.altrgün kaldım. İzin verdiğim askerler, sekiz gün sonra.döndüler. Geldikleri sırada ben de, garp cihetindeki Tılham Köyü'ndeydim. Gece Siverek yollarını tutmuştuk.. Yalnız Mardin yolu açıktı. Oradan hükümet askeri Diyarbakır'a geliyordu. Biz de bu yolu tutmak üzere Dengecük, Cabar, Hacı Leylek, Gavzelan ve Karakilise köylerine gittik. Burada, Siverek'ten milis askerlerinin ve muntazam yüz atlı nizamiye erinin geldiğini haber aldık. O cepheye üç yüz askerimi tefrik ederek gönderdim. Bunlar hükümet askerlerini mağlûp ettiler, milis Zazalardan seksen esir alarak döndüler."

Şeyh Sait'in de söylediği gibi, artık ilk ordu birlikleri Diyarbakır'a varmışlardı. Bunlar Diyarbakır cephesinde sükûneti çabuk sağladılar. Birkaç gün sonra Diyarbakır civarındaki köyler de geri alındı ve asilerden temizlendi. Savaşın talihi dönünce aşiretlerin tutumu da değişti. Şimdi gittikçe daha fazla aşiret ve beyi, hükümetin yanında yer alıyordu. Şeyh Sa-

it gene o taraflardaydı ama Samahir'deki karargâhını terketmiş, Hani'ye çekilmişti. Karargâhım Palu-Çermik arasında kurmaya çalışıyordu. Cephenin merkezi Hani olacaktı.

Diyarbakır'daki birlikler kuvvetlendikçe tesir sahaları da tabii genişliyordu. 14 Mart'ta Çermik istikametine asker sevk edildi. Bunlar, mahalli halkın da yardımıyla burayı geri aldılar. Aynı gün Varto etrafında da kanlı çarpışmalar oluyordu. Bu çarpışmalarda Şeyh Sait'in oğullarından biri öldürüldü. Tabii bu, asilerin maneviyatım büsbütün kırdı. Buna mukabil hükümet kuvvetleri yeni yeni iltihaklar alıyorlardı. 16 Mart'ta Batı Dersim beyleri Diyarbakır'a kadar geldiler ve hükümete sadakatlannı bildirdiler. Doğu Dersim de hükümet emrine verdiği milislerin sayısını arttırdı. 17 Mart'ta sadakat bildirenler daha da çok arttı. Erzurum, Bitlis, Muş ve Siirt mmtıkalarmdaki bütün aşiretler hükümetle birlikti. Asiler tam bir çırpınmanın içindeydiler. Şeyh Sait'in emrine girmiş olan Koçuşağı aşireti Çemişgezek' e neticesiz kalan bir hücumda bulundu. Şeyh Şerif de iki defa daha Elazığ'a taarruz etmek istedi, fakat Perisuyu yönünde, karşısında halk kuvvetlerini buldu ve püskürtüldü.

Asiler, Dicle'nin batısındaki köylerdeki köylüleri de yanlarına alarak nehrin kuzeyine ve doğusuna çekildiler. Bu arada Petrüke'ye ve Silvan'a girdiler. Fakat Varto 12. Tümen tarafından alındı. Şeyh Sait son bir defa daha Diyarbakır'a taarruz ederek şansını denedi. Bu defa, ilk sefere nazaran bile çabuk, asiler çil gibi dağıldılar. Artık isyanın bir şansı kalmadığı ortadaydı. Martın sonunda yığmaklarım tamamlayan muntazam hükümet birliklerinin kesin harekâtı başladı.

II

İçerdeki Hedef: T.C.F.

Başbakan İsmet Paşa, askeri durum hakkındaki ilk izahatı, CHF Grubumun 15 Mart'taki toplantısında verdi. Asıl harekât henüz başlamamıştı. Ordu birlikleri hazırlıklarını tamamlamak üzereydiler. Buna rağmen asilerin tenkil edilmesine geçilmişti.

Bu, durum konusunda ilk defa olarak gerçeği aksettiren bir hükümet açıklamasıydı.

İsmet Paşa hemen her gün Genel Kurmay Başkanlığı'na gidiyor, askeri harekâtın gelişmelerini yakından izliyordu. Askerlerimiz Suriye'den geçmekte devam ediyorlar, Fransızlar kendilerine iyi kabul gösteriyorlardı.

Fakat Ankara'da asıl girişilen "tenkil hareketi", TCF ile İstanbul basınına karşı girişilmiş olan tenkil hareketiydi. İstiklâl Mahkemeleri tevkiflere koyulmuşlardı. İsyan bölgesindeki tevkifler asilerle işbirliği yapmış olanların tutuklanmasıydı. Bazıları hakkında hemen idam kararları alındı, bunlar infaz olundu. Bu sert tedbirler aşiretleri yola getirmede büyük rol oynadı. Doğu İstiklâl Mahkemesi henüz, ikinci, üçüncü sınıf adamlarla meşguldü ama isyan hareketine bulaşanlara karşı merhametsiz davranacağını belli etmişti.

Ankara İstiklâl Mahkemesi de önce, dikkati çekecek simalara el atmadı. Birtakım tahkikatı gizli olarak yürütmeye koyuldu, bazı ihbarların esasını inceledi. Bu arada o da, şurada veya burada din istismarı, şeriat propagandası yapanları tutakladı. İstiklâl Mahkemeleri'nin mensupları günün en önem-G şahsiyetleri halindeydiler. Seyahatleri gazetelerde itinayla belirtiliyor, fotoğrafları yayımlanıyor, kendilerinden demeçler almıyordu.

Bunlar, sonradan belirtileceği üzere, hükümetin üstünde bir hükümet miydiler?

Henüz değil. Bazı kudret emareleri göstermekle beraber Hükümetin arzuladığı yönde çalışıyorlardı. Kazai yetkilere sahip olduklarından idare mekanizmasına da emir verebiliyorlar, herhalde, geçtikleri yerlerde ürpertiler uyandırıyorlardı.

Martın sonunda, Ankara İstiklâl Mahkemesi nihayet TCF'ye doğrudan doğruya el attı. Bu iki şekilde oldu. Vaktiyle Rauf Bey bir silah kaçakçılığı olayını duymuş, bunu Başbakan Fethi Bey'e bildirmişti. Ankara İstiklâl Mahkemesi Rauf Bey'den tamamlayıcı bilgi istedi. Bazı tevkifler yaptı. Fakat asıl, İstanbul'da, partinin daha tanınmış isimlerini bir ihbar üzerine sorguya çekti. Bunların başında, TCF'nin İstanbul merkezi Genel Sekreteri Kara Vasıf Bey vardı. İhbara nazaran Kara Vasıf Bey şöyle demişti:

"- Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız. Halk Fırkası'na gidiniz. Halifeyi istiyorsanız bizim fırkamıza geliniz!"

İstiklâl Mahkemesi adına İstanbul Cinayet Mahkemesi Kara Vasıf Bey'le arkadaşlarının ifadesini aldı. Terakkiperverler tabii bu ithamı reddettiler. Bunun üzerine, delil arandığı bahanesiyle ve gene Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin emri üzerine TCF'nin İstanbul'daki merkezi ve bazı şubeleri basıldı, evrakı zaptedildi, mühürlendi, polis müdürlüğüne götürüldü. Tertibatı bizzat İstanbul Valisi Süleyman Sami -Kepenek- Bey'le polis müdürü Ekrem Bey almışlardı.

Tabii ortalığa derhal, partinin kapatıldığı haberleri yayıldı. Bütün TCF teşkilâtında bir panik havası esiyordu. Bunun üzerine parti, İstanbul'da bulunan Rauf Bey'in bir açıklama yapmasına lüzum gördü. Rauf Bey şöyle konuştu:

"- Hükümetin bütün cemiyetlerin muamelâtını teftişe selâhiyetli olduğu şüphesizdir. Fırkamızda yapılan araştırma, görülen lüzuma mebni alacaktır. Ortada gayrikanuni bir mu-

amele varsa bittabii o da hükümet tarafından takdir edilecektir. TCF'nin gizli hiçbir işi yoktur. Bütün muamelâtımız meydandadır. Hükümet vehim ile hareket etmektense fırkayı teftiş etmeyi daha muvafık bulmuştur. Fırka kapatılmamıştır."

Bu, teşkilâta verilmiş bir moral takviyesi ilacıydı. Yoksa hem Rauf Bey, hem de partinin diğer liderleri^ başlan üzerine asılmış bulunan Demokles kılıcının beyinlerine düşmek üzere olduğunu pekâlâ görüyorlar, bunu mümkün nisbetinde geciktirmeye çalışıyorlardı. İktidann organı Hâkimiyeti Milliye'de çeşitli başyazarlar, Falih Rıfkı -Atay- Beyler, Yakup Kadri -Karaosmanoğlu- Beyler, Siirt milletvekili Mahmut Beyler her gün TCF aleyhinde son derece sert, şiddetli başyazılar yazıyorlar. Muhalefete ve İstanbul basınına ağız dolusu küfür ediyorlar, her türlü tehdidi savuruyorlardı.

31 Mart'ta, isyan bölgesindeki harp divanlarının verdikleri idam kararlarının derhal infazı yolundaki teklifin görüşülmesi sırasında Milli Savunma Bakam'nm Meclis kürsüsünden yaptığı konuşma bütün bunların üzerine tuz biber ekti. Milli Savunma Bakanı, muhalefeti açıktan vatan hainliğiyle suçluyor ve şöyle diyordu:

"- Muhalefet erbabı bir gün iktidar mevkiine gelirse yalnız teşkilatı esasiye değil, vatanın hayatından damla damla verile verile vatan kalmayacaktır."

Oysa o görüşmelerde muhalefet, böyle bir yetkinin verilmesinin anayasaya aykırı olacağını söylüyor, Anayasanın kalkanı arkasından savunmasını yapıyordu.

Meclis, teklifi 20 red oyuna karşı 121 oyla kabul etti. Meclis'teki CHF çoğunluğu önüne gelen hükümet teklif ve tasarısını anayasaya bakmaksızın kanunlaştırıyordu.

4 Nisan'da Meclis, İsmet Paşa'nm yeni bir talebiyle karşılaştı. Hükümet, isyanı bastırmak için girişilmiş askeri harekât masraflannm karşılanması için 12 milyon liralık ek tahsi-

sat istiyordu. Meclis bunu da kabul etti. 5 Nisan Pazar günkü gazeteler Başbakanın, bir özel sohbette, askeri harekâtın on beş gün içinde sona ereceğini yazıyorlardı.

Gerçekten de isyan bölgesinde, bütün hazırlıklarını tamamlamış bulunan askeri birlikler nihai harekâta girişmişlerdi. İsyanın başlangıcından nasıl, Şeyh Sait'in kuvvetleri gittikleri yerlerde fazla bir mukavemetle karşılaşmıyor ve muntazam birlikleri bile kolaylıkla yeniyor veya onları esir alıyorlarsa mart sonundan itibaren muntazam birlikler de aynı rahat başarıları gösterdiler. Ancak, asilerin aksine, askeri birlikler birplan dairesinde hareket ediyorlardı. Taarruzlar doğudan ve. güneyden yapılıyor, buna mukabil batı tarafı, Orta Anadolu yanı açık bırakılıyordu: Asiler de, bir torbanın içine girdiklerinden habersiz, o yönde ilerliyorlar, hatta geçtikleri yerleri fethettikleri inancına kapılıyorlardı.

Harekât planında güneyin kapatılmasının sebebi, asilerin güney hudutlarımızın ötesine kaçmaları ihtimalini önlemek içindi. Akrep bir ateş çemberinin içine sokuluyordu. Asiler bir defa Çapakçur, Genç, Lice üçgeni arasına tıkıldılar mı, artık onları teslim almak veya imha etmek işten sayılmayacaktı. Topçu, Şeyh Sait'in cahil adamlarını hâlâ çok korkutuyor, topçu ateşi başladı mı bunlar ya yerlere kapanıyorlar, ya da çil yavrusu gibi dağılıyorlardı.

31 Mart'ta Şeyh Sait'in karargâhım kurduğu Hani düştü. 1 Nisan'da Silvan ve Lice geri alındı. 2 Nisan'da Hükümet kuvvetleriyle asiler arasında ciddi bir savaş patlak verdi. Uçaklar da savaşa katılınca Şeyh Sait'in adamları dağlık bölgeye sığınıp kendilerini orada savunmaya başladılar. Kaçamayanlar teslim oluyorlardı. Panik kendini göstermişti. Bölgede kar yağıyor, yaman bir soğuk hüküm sürüyordu. Asiler gerçi iklime alışıktılar ama, dağlarda.mukavemet göstermek kolay olmuyordu.

5 Nisan'da Palu ve Piran da geri alındı. Başta Şeyh Sait, bütün komutanlar Genç yönünde kaçıyorlardı. Çapakçur sarılmıştı. Şeyh Abdullah, Şeyh Şemseddin hep firar halindeydiler. Kar ve tipi bile ordu birliklerinin taarruzunu durduramıyordu. Herkesin bir tek gayesi vardı: Şeyh Sait'i canlı yakalamak, esir etmek.

5 Nisan Pazar günü Gazi Paşa Genel Kurmaya gitti ve harekâtın gelişmesi hakkında etraflı bilgi aldı. Her taraftan gelen haberler iyiydi.

Savaşın kaderi hükümet kuvvetlerinden yana dönünce Ankara'da İsmet Paşa'mn durumu büsbütün kuvvetlendi. Sadece haklı çıkmamıştı, aynı zamanda aldığı tedbirlerin doğruluğu da parlak şekilde ispatlanmıştı. Savaş meydanında tekrar kazanılan zaferler Takriri Sükûn Kanunu'nun başka ve daha örtülü maksatlarını gözlerden saklıyordu. Gerçi gazetelerin bir kısmının kapatılması heyecan uyandırmıştı ama, bunun neticesi olarak halkın gazetelere olan ilgisi de azalmıştı. Bu, basının tesirinin de azaldığı manasına geliyordu ki hükümet, o yoldan, "baş dinçliği" sağlamıştı.

Gazi ve İsmet Paşalar, son darbe asilere indirilmeden Meclis'te hükümet adına bir izahatın verilmesini faydalı buldular. Demeç tabii bütün yurda duyulacak ve bir ara iktidar konusunda esmiş şüpheli hava dağıtılacaktı. Ankara'nın siyasi çevrelerinde de, bundan sonra girişilecek "Terakkiperver Fırka Operasyonu" daha sağlam zemine oturtulacaktı.

İsmet Paşa, Gazi'ye:

"- Konuşmayı bizzat ben yaparım" dedi.

Gazi de aynı fikirdeydi.

Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan bir milletvekiline bir sözlü som önergesi verdirtildi. Önergeyi 7 Nisan günü Başbakan kürsüye çıkıp cevaplandırdı. İsmet Paşa'mn konuşurken, kendinden son derece emin bir hali vardi. Konuşması, Takriri Sü-

kûn Kanımu'nu getirdiği zaman kendisini tenkit etmiş olan Kâzım Karabekir ile arkadaşlarına da bazı imalar taşıyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası zaten ateş üstünde oturur gibiydi. İsmet Paşa'nın konuşması, istikbal hakkındaki endişelerini büsbütün arttırdı. İktidarın kapalı bir siyasi hayata girmek için hazırlıklarını tamamlamak üzere olduğu bu konuşmadan da anlaşılıyordu. CHP'nin radikalleri Başbakanı coşkun şekilde alkışladılar.

İsmet Paşa -konuşması kısmen bugünkü dile aktarılmıştır- şöyle dedi:

"- Yüksek Meclisi son bir aylık vaziyet hakkında aydınlatmak için, bu soru önergesine hemen cevap veriyorum. Bir ay evvel durum, asilerin Diyarbakır şimalindeki birkaç noktaya kadar gelmiş bulunması şeklindeydi. Meclisiniz, hükümetinizin memleketin bu kısmında çıkan ateşi söndürecek tedbirlerini kabul ettikten sonra, durum böyle kalmadı.

Asiler 7-8 Mart gecesi Diyarbakır'a saldırdılar; muvaffak olamadılar. Sonra Silvan'ı aldılar. Daha sonra Mardin'e bir taarruz tevcih ettiler. Fesatlarını Palu civarına sıçrattılar. Muş'un irtibatım kestiler. Ötede Malatya'ya kadar girerek Çemişgezek'e dayandılar, Eğin'i tehdit ettiler.

Durum tehlikelidir dediğimiz zaman haklı olduğumuzu görüyorsunuz. Alınan tedbirler arasında seferberlik ilan edildi. Vatandaşlar buna şevk ve hevesle itaat ettiler. Tam sulha, rahata kavuştukları bir devrede memleketin sükûnunu bozanlara karşı hiddetliydiler ve bunda haklı, çok haklıdırlar. Seferberlik intizam içinde, şuurlu bir sürat içinde tamamlandı.

Asiler bugüne kadar kesilmeyen fesat silahlarından çok fayda görmüşlerdi. Üzerlerinde muhtelif mukaddesat yazılı bayraklarla her tarafta fikirleri karıştırmaya çalışıyorlardı. Ciddi müsademeler oldu. İrtica, alınmaz zannettikleri dağlık yerlere çekildi ve çok kayıp verdi. Cumhuriyet evlatlarının sert

ve keskin silahlan karşısında her gün biraz daha eriyerek, mütemadiyen hüsrana uğradılar.

Hadise 20 Mart'tan sonra genişlemeye başlamış, mühim surette ilerlemek istidadı göstermiş, durumu evvelden görerek alman tedbirler sayesinde durmuştur. İlk sevk ettiğimiz birlikler asilerle, mühim bölgelere açılan isyan kapıları üzerinde aynı zamanda karşılaştılar. Siverek ve Çemişgezek bu suretle kurtuldu ve daha mühim genişlemelerin önü alındı.

Görüyorsunuz ki, hükümet zan ve vehimle idare edilmiyor. Hadiselere uyan tedbirlerle tehlikeli durumların önüne geçiliyor.

Bugünkü durum şudur:

Şarkta Silvan ve Beşiri, birliklerimizin hâkimiyetindedir. Hani, Lice, Piran gibi Şeyh Sait'in başlıca faaliyet bölgeleri işgalimiz altındadır. Elazığ'dan gönderilen birliklerimiz Palu'yu almışlardır. Çapakçur'u almak üzeredirler.

Asiler, şehirler civarında tecrübe ettikleri talihlerini, mağlûp olduktan sonra, başka bir sahada tecrübe ediyorlar. Kendilerince müstahkem zannettikleri dağlara çekilmişlerdir. Davalarından vazgeçmemişlerdir, teşkilâtlarını muhafaza ediyorlar. Fakat er geç bu dağlann kendilerine mezar olacağım anlayacaklardır.

Harekât bitmiştir gibi bir söz söyleyecek durumda değilim. Dağlardaki asileri birer birer bulup tepeleyeceğiz. Bunu tamamlayacağız.

Henüz devam eden ve ne vakit biteceği bittabi malûm olmayan harekâttan sonra bu bölgede, irtica ve dine dayanan karışıklıklara istidadı olan diğer bölgelerde birtakım tedbirler alacağız. Bu tedbirler Meclis'e arzedilecektir.

Seferber olarak Cumhuriyeti korumaya koşan vatandaşları Yüksek Meclisimiz önünde takdir ve şükranla hatırlamak isterim. Böyle bir tehlike anında yapılacak şey, karşı tedbirin

kesin olarak ve mümkün olan süratle alınmasıdır. Bu tehlike veya vatanın karşılaşabileceği bütün diğer tehlikeler karşısında seferberliğin süratle tamamlanması gerekir. Seferberlik, zamanında yapılmıştır.

Arza mecburum ki, Cumhuriyet evladan Cumhuriyetin tehlikede olduğunu gördükleri anda katiyetle, süratle ve şuurla hareket etmişlerdir.

Askeri tedbirler, devam ediyor. Bastırma ve temizliğin sonunu bekleyerek ondan sonra alacağımız tedbirler hakkında Yüksek Meclisimize maruzatta bulunmak için vakit yoktur. Müsaade ederseniz bu tedbirleri de bir iki gün zarfmda arzedeceğim."

III

Şeyh Sait Esir

İsmet Paşa'mn isyan hakkında Meclis'e verdiği izahat iie isyanın askeri başı Şeyh Sait'in hükümet kuvvetleri tarafından esir edilmesi arasında fazla zaman geçmedi. Konuşmanın yapıldığı 7 Nisan günü, olayın sonu zaten belli olmuştu.. Asiler çepçevre kuşatılmışlardı ve bütün kaçış yolları kapatılmıştı. Ya vuruşarak öleceklerdi, ya da teslim olacaklardı. İlkbaharın gelmiş bulunmasına rağmen bölgede sert bir kışın devam etmesi tabii şeyh Sait'e uymuş olanlara ümit veriyordu ama, doğrusu istenilirse bunların tek ümidi de bundan ibaretti.

Nisanın ilk yarısı tamamlanırken asiler hemen tamamıyla Genç dağlarının eteklerine sürülmüşlerdi ve orada son direnme tecrübesini yapıyorlardı. Çok şeyh, askeriyle birlikte teslim olmuş, yahut hükümet kuvvetlerine iltica etmişti. Zaten hezimetlerin başlamasıyla birlikte bunların kendi aralarında da kavgalar, çekişmeler patlak vermişti. En büyük hır-gür konuları Türklük ile Kürtlük ve Alevilik ile Sünnilik davalarıydı. Şimdi herkes herkesi suçluyor, teşebbüsün sebebi diye gösterilenler lanetleniyorlardı. Hükümet kuvvetleri sertlikten çekinmiyorlar, Şeyh Sait'e uymuş ve melanet yapmış olanlara karşı merhametsiz davranıyorlardı. Bunlar, marifetlerinin hesabını ödüyorlardı. İsmet Paşa'mn Başbakanlığı kabul etmek için seferber hale getirilmesini şart koştuğu Kolordu yüksek bir muharebe gücü kazanmıştı. Hem maceracılar, hem de, onların peşinden gitmiş, bazısı Müstakil Kürdisten devletini kurma hayalinde, bazısı halifeyi geri getirme, dini kurtarma sevdasında safdiller ordunun kendilerini her zaman ve her şart altında ezebileceğini anlamışlar, ama bunda geç kalmışlardı. Şeyhler ve ağalar kendi kuvvetleri üzerindeki tesirlerini bile kaybetmişlerdi.

Düzenli birliklere mensup askerlerin asilere karşı amansız dövüşmelerindeki bir sebep de bunların, Şeyh Sait ve adamlarına karşı duydukları şahsi hiddetti. Askerlerin çoğu Milli Kurtuluş Savaşı'nda harp etmiş olanlardı. Uzun muharebe yıllan geçirmişlerdi. Tam terhis edilmişler, huzur devrine girmişler, eşlerine, çocuklanna kavuşmuşlar, işlerinin başına yeniden geçmişlerdi ki bu hınzırlar ortaya çıkmışlar, etrafı altüst etmişlerdi. Ondan dolayıdır ki asiler kendi üzerlerine "Sallıâlâ Muhammed" diye haykırarak saldırdıklarında "Yalnız Müslüman siz misiniz?" diye onlara basıyorlardı kurşunu, batınyorlardı süngüyü.

Cahil bölge köylüsü üzerine etki yapan taktik askere sökmüyor, hatta onun kızgınlığını arttırıyordu.

Şeyh Sait de askerin bu kadar çabuk hazırlanıp isyan bölgesinde üstünlüğü ele geçirmesini hesaplamamıştı. Nitekim, Varto'daki ilk ifadesinde şöyle diyecektir:

"- Her taraf karla kaplıydı ve kışın uzun süreceği anlaşılıyordu. Büyük kuvvetler yetişemez sandık. Tam, Müstakil Kürt Krallığı'nm ilanı zamanıydı. Fakat kuvvetler yetiştiler."

İki taraf arasındaki son önemli çatışma sekiz saat süren bir muharebe halinde geçti. Sırtını Genç dağlarına vermiş asiler savunma için elverişli şartlara sahiptiler ama hükümet kuvvetleri meseleyi kesinlikle bitirmek kararındaydılar. Nitekim sekiz saatin sonunda zafer onlardan yana oldu. Şeyh Sait için artık yeni bir cephe kurmak imkânı da kalmamıştı. Tek çare, kaçabildiği yere kadar kaçmaktı. Askeri dağılmıştı. Tamamıyla terk edilmişti.

Kendisiyle beraber savaşmış olan birtakım şeyhler, Şeyh Abdulah, Kasım Bey, İsmail Bey, Reşit Efendi, Kargapazarlı Mehmet Ağa, Hacı Halit, bunlann oğullan akrabalan, hizmetkârlan Menaşküt'te bulunuyorlardı. Şeyh Sait de yanma birkaç hizmetkâr aldı ve oraya geçti. Orada, Şeyh Sait'in başkan-

lığında bir "Harp Meclisi" kuruldu. Meclis, yapılacak bir şeyin olup olmadığını inceledi. Hayır, bir şey yoktu. Hatta, isyan bölgesinde barınmak imkânı kalmamıştı. Her taraf asker doluydu. Bir delik bulup aradan sıyrılmak lazımdı.

O zaman isyancıların gözü Muşlu Nuh Bey'e dikildi. Eğer onun yanma varabilirlerse başlarını sokacak bir yer bulabileceklerini düşünüyorlardı. Şeyh Sait, kendi ifadesine göre, oradan ya güneye, ya da İran'a kaçmayı hesaplıyordu. Muşlu Nuh Bey'in yanına ise, Varto yönünde çekilerek gidebileceklerdi. Orada durumu tekrar gözden geçirecekler, herhalde hududu aşmak için yeni tedbirler alacaklardı.

Fakat en sonda onu da gözleri tutmadı. Bir gecelerini Girdas'ta geçirdiler. Ertesi akşam Çıpan köyünde yattılar. Korku içindeydiler. Sabahleyin bir tepenin üzerinde buluştular. Yeniden istişare ettiler. Şeyh Sait, duruşması sırasında kararlarını şöyle anlatacaktır.

"Müzakere neticesinde Nuh Bey'in yanma gitmekten vazgeçerek Varto'da Osman Nuri -Koptagel- Paşa'ya teslim olmaya karar verdik. Vakta ki Abdurrahman Paşa Köprüsü'ne geldik, yalnız benim kalbimde bir fikir uyandı. Kendi kendime, binnefs kaçayım, teslim olmayayım dedim. Düşüncemi açtım. Kasım Bey ve kardeşi Reşit Bey razı olmadılar. Köprübaşmdan Osman Nuri Paşa'ya bir tezkere yazdılar. Teslim olacağımızı bildirdiler."

Şeyh Sait'in grubundan yazılan tezkere üzerine asker ve Çarburuhlu milisler geldiler, isyanm başını da teslim aldılar. Evvela kendilerini Çarburuh'a götürdüler, oradan Varto merkezine teslim ettiler. Şeyh Sait'in bütün derdi, üzerindeki paraydı. Bu para işi mahkemede Şeyh Sait'e çok dil döktürecek, ölürken bile "paracıklarını da, paracıklarını" diyecektir. Nitekim, teslim olmalarını anlatırken isyanın lideri şöyle devam etmektedir:

"- Tüfeklerimizi teslim aldılar. Eşya ve hayvanlarımızı da beraber, Çarburuh'a götürdüler. Eşyalarımız ve kemerimle hurçta mevcut ve miktarı 4 bin 500 liradan ibaret olan param da orada, askerin yanında kaldı. Param madeni paraydı."

Yani, altınrmş.

Şeyh Sait'in, öteki liderlerle birlikte teslim alındığı tarih 14 Nisan'ı 15 Nisan'a bağlayan gecedir. Ankara'da 15 Nisan 1925'te şu resmi tebliğ yayımlanıyordu:

" 1 - Genç, birliklerimiz tarafından işgal edilmiştir. Bu suretle isyan bölgesinde bulunan idare merkezlerimiz tamamen alınmış ve her yerde hükümet kurulmuştur.

2- Genç şimalinde sıkıştırılan Şeyh Sait ve diğer isyan şefleri şarka doğru kaçmak isterken Varto cenubunda Çarburuh köprüsü civarında birliklerimiz tarafından sarılarak yakalanmış ve Varto'ya getirilmiştir. Esir edilen âsilerden mühimleri şunlardır: Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip; Ceyran Beylerinden Kasım, İsmail ve Reşit ve aynı aşiret ağalarından Mehmet ve Timur, Kargapazarlı Reşit ve daha yirmi beş kişidir. Şeyh Sait'in üzerinde isyan hareketine ait önemli kâğıtlar ve belgeler ve heybesinde büyük sayıda altın para bulunmuştur.

3- Silvan civarında evvelce bastırılmış olan âsileri idare etmiş bulunan Şeyh Şemsettin'in erkek kardeşi Şeyh Seyfullah da, kendiliğinden gelip teslim olmuştur. . .

4- Bu suretle her tarafta başsız kalan âsiler yer yer birliklerimize teslim olmaktadır.

5- Cezalandırmanın askeri harekata ait safhaları bittiğinden, bundan böyle resmi tebliğ neşredilmeyecektir."

Müstakil Kürdistan'a Emir olma hülyasmdaki Seyit Abdülkadir ise Şeyh Sait'in tesliminden önce İstanbul'da tevkif edildi. Tevkifi, Ankara'dan aldığı emir üzerine İstanbul Polis Müdürü Ekrem Bey yaptırdı. Abdülkadir Anadolu yakasındaki yalısında tutuklandı ve polis müdürlüğüne getirildi.

Bu olayda da kaderin garip bir tesadüfüne rastlandı. Polis müdürlüğü o tarihte, şimdiki vilayet binasının karşısındaydı. Yani, Babıâli'deydi. Abdülkadir içeri girdiğinde, şaşkın şaşkın etrafına bakındı. Burası, Damat Ferit'in Danıştay Başkanıyken, hükümet tarafından kendi ikametine tahsis edilmiş olan konaktı!

Tevkif edilen sadece Abdülkadir değildi. Maiyeti ve başka şeyhler de onunla beraber yakalandılar. Ankara'nın emri, bunların Diyarbakır'a şevkiydi. Tabii bu da, polis müdürü Ekrem Bey'in başına yeni gaileler açtı. Tek vasıta trendi. Fakat yolculuk uzun, muhafaza güçtü. Tren başka topraklardan bile geçiyordu.

Abdülkadir'in ve hempasının kaçırılmayacakları hususunda bir teminat yoktu ki...

Nihayet sıkı tedbirler alındı. Polisin en iyi elemanları kafilenin yanma muhafız olarak verildiler. Abdülkadir ve arkadaşları Diyarbakır'a götürüldüler. Hemen de İstiklâl Mahkemesi'nin karşısına çıkarıldılar.

Şeyh Sait o sıralarda teslim oluyordu. Onu daha soma Şeyh Şerif ve Şeyh Şemseddin takip ettiler. Hiç kimsede bir ümit kalmadığı gibi kendilerine kaçacak delik de bırakılmamış, hepsi öyle iyi sarılmışlardı.

İsyanın askeri tarafı bitmiş, bölge rahat bir nefes almıştı. Fakat harekât hemen sona erdirilmedi. Daha birtakım temizliklerin yapılması, bazı fesat yuvalarının dağıtılmasına ihtiyaç vardı. İsyanın başı kesilmişti, vücudun bazı parçalan duruyordu. Bunlar her zaman yeni maceralara katılabilecek tipte aşiretler, şeyhler, ağalardı. Ordu hemen hemen bir aya yakın sürede bölgeyi bunlardan temizledi. Seferberlik bu yüzden 31 Mayıs'a kadar sürdü ve silah altına Şeyh Sait isyanı dolayısıyla almanlar 1 Haziran'da terhis edildiler.

Ancak ondan sonradır ki Gazi Paşa millete hitaben bir be-

yanname yayımladı. Beyannamede, isyanı başarıyla bastıran askerler tebrik olunuyor, kendilerine teşekkür ediliyordu. Gazi Paşa beyannamesinin bir yerinde -bugünkü dile çevrilmiş şekliyle- diyordu ki:

"- Cumhuriyeti korumak için düşman üzerine koşan kahraman ve cesur ordumuzun seferber askerlerini, muvazzaf birliklerini ve cesur ve tecrübeli subay ve komuta heyetini sevgi ve sevinçle tebrik ederim. Bu esnada ordumuzu isabet ve başarıyla yönetip sevk ve idare etmiş olan Genelkurmayımıza ve onun sayın Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a güven ve teşekkürlerimizi millet önünde tekrar söylemek ve ilan etmek isterim."

IV

Siyasi Temizlik Başlıyor

İsyan bölgesinde savaş talihinin hükümet lehinde değişmesi Ankara'da TCF üzerindeki bulutlan dağıtmadı. Onlan daha kara hale soktu. İstanbul basını da, havasım değiştirmiş bulunmasına rağmen şimşekleri çekmeye devam etti. Hatta yıldırımlar da düşmeye başladı.

16 Nisan'da Bakanlar Kurulu, Hüseyin Cahit -Yalçm- Bey'in Tanin'ini de süresiz olarak kapattı. Sebep, 13 Nisan tarihli gazetede, TCF'nin İstanbul'daki merkez ve şubelerinde yapılan araştırmanın "baskın" kelimesiyle adlandınlmasıydı. Buna Takriri Sükûn Kanunu'nun ilk günlerinde Hüseyin Cahit Bey'in yazdığı "Karilerimle (okuyucularımla) kısa bir hasbıhal" başlıklı yazı dâ ikinci bir suç unsuru olarak eklendi.O yazısında Cahit Bey, başyazılanna bir süre ara vereceğini, hatıralarını yayımlamakla yetineceğini söylüyor, sebep olarak da yeni kanunu gösteriyordu. 19 Nisan'da yazar İstanbul'da tevkif edildi ve Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin huzuruna çıkarılmak üzere Başkente sevk edildi. Oradaki duruşması esnasında, kendisinden, Lozan Konferansından bu yana hükümetin lehinde bulunmadığı için şikâyetçi olunduğu ortaya çıktı. Mahkeme Başkanı Ali -Çetinkaya- Bey bunu şöyle ifade etti:

"- Lozan Konferansından sonra takip ettiğiniz hareket hiçbir zaman hükümetin lehinde olmamıştır."

Hüseyin Cahit Bey cevap vardi:

"- Lozan Konferansından sonraki hesabımı Birinci İstikâl Mahkemesi'nde vermiştim. Bendeniz, mahkemenin karanna hürmet ederim."

Tanin'i Resimli Hafta takip etti. Zekeriya -Sertel- Bey ve Cevat Şakir Bey tevkif olundular, dergi kapatıldı. 7 Mayıs'ta

da İstiklâl Mahkemesi Hüseyin Cahit Bey'i müebbet sürgüne mahkûm etti.

Bu arada sıra, Sebilürreşat'm Eşrep Edip Bey'ine gelmişti. O da, tevkif edilen gazeteciler kervanına katıldı.

İhtilal henüz, büyük başlan koparmak değil, susturmak istiyordu. Bütün o devrede, bundan dolayı, o çeşit kan dökülmedi. Gazetecilerin bir kısmı beraat etti. Bazıları belirli yerlerde ikamete memur edildiler. Fakat, hoşlanılmayan bütün kalemler kınldı.

İktidar basınında TCF aleyhindeki kampanya da bütün şiddetiyle devam ediyordu. Hâkimiyeti Milliye'de Siirt milletvekili Mahmut Bey şöyle yazıyordu:

"Muhalif fırkanın programı nifakla doludur."

Yunus Nadi -Abalıoğlu- Bey'in Cumhuriyet'te yazdıkları da bundan aşağı kalmıyordu. Günün edebiyatı, muhalefete hücumdu.

Tanin'in kapatıldığı 16 Nisan günü İsmet Paşa, Sivas hattında demiryolunun Yahşihan'a gelişi dolayısıyla tertiplenen törende konuşuyordu. Daha ziyade memleketin kalkınma meseleleri üzerinde durdu, bunlara devam olunacağını söyledi. Memlekette, alınan tedbirler sayesinde, huzurun sağlandığını, isyanın yenildiğini bildirdi. Tabii, Şeyh Sait'in esir alınması hükümetin elinde büyük bir koz ve iftihar vesilesiydi. .

İsmet Paşa daha ziyade, 19 Mayıs'ta Samsun'da yaptığı konuşmada sertlendi. Orada dedi ki:

"- Büyük Millet Meclisi'nin kanunlarına muhalefet edenler derhal tecziye edilir ve Millet Meclisi kanunlarından yakalannı kurtaramazlar. Bugün hükümet mazideki cürümleri takip edecek ve eshabım da (sahiplerini de) tecziye edecektir."

Bu, TCF'nin kapatılması için ilk adımlann atıldığı günlere rastladı.

TCF'nin liderleri durumlarını bir de, Genel Sekreter Ali

Fuat Paşa'nın ağzından hükümete ve kamuoyuna duyurmayı denediler: Ali Fuat Paşa dedi ki:

"- Terakkiperver Fırkamın, taklibi hükümet (hükümet darbesi) fikriyle irticaa ve kaçakçılığa müzaheret (yardım) ettiğine dair bazı imalar ve şayialar vardır. Kanunla teşekkülüne müsaade edilmiş olan fırkamız Meclis'in dışında ve içinde hukuku esasiyeye istinaden meşru surette muhalefet etmektedir. Bunun dışında hiçbir hareket fırkamızla alakalı değildir. Binaenaleyh fırkamız kendisine isnat edilecek her türlü şaibeden (lekeden), gizli şüpheli emellerden masun kalacaktır. Millet arasında meşru ve muayyen gayelerimizin gelişmesine çalışmayı kendimiz için vatanî bir vazife addediyoruz."

TCF isyan bölgesinde teşkilatını tam kurmuş değildi. Sadece, emekli bir kurmay yarbay olan ve Urfa'da vaktiyle mutasarrıflık yapmış bulunan Fethi Bey adında bir zatı Urfa, Siverek, Mardin bölgesine, "tetkikler yapsın" diye göndermişti. Fethi Bey, izlenimlerini rapor halinde Genel Sekreterliğe sunacaktı. Doğu İstiklâl Mahkemesi Fethi Bey'i Urfa'da, seferberlik aleyhinde propaganda yapmak ve âsilerle temas kurmak suçlarıyla tevkif etti ve yargılanmak üzere Diyarbakır'a getirdi. Fethi Bey mahkûm oldu.

Hemen hemen aynı esnada, İstanbul'da da, TCF'nin iki mensubu yakalandılar. Bunlar, partiye üye kaydı için "din ve mukaddesatı diniyeyi siyasete alet etmişler" idi. Ancak bunlar, partinin pek kırtıpil iki mensubuydu. Biri, Paşamandıra muhabirliğine getirilmiş olan Kâmil diye biriydi. Ötekinin ismi Salih Başo idi ve sıfatı dahi yoktu. Bunun yanında, Beykoz şubesinde yapılan aramada din propagandasıyla ilgili bazı beyannameler ve vesikalar bulundu.

Bunlar, hazırlanan mizansenin tatbiki için, Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne yetti de arttı bile. Mahkeme, ittifakla şu kararı aldı:

"... îrticakârane tahrikatla yapılan propagandaların dini ve mukaddesatı diniyeyi siyasi emellerine alet mahiyetini aldığı sabit olması hasebiyle (dolayısıyla) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının vaziyeti ve çalışma tarzı hakkında hükümetin dikkatinin çekilmesi için müddeiumumiliğe tebligatta bulunulmasına müttefikan karar verilmiştir."

Savcılık, karan hükümete ulaştırmada zerrece gecikmedi. Bu sırada Doğu İstiklâl Mahkemesi de kendi bölgesindeki TCF şubelerini kapatma kararı almıştı. Hükümetin elinde artık bütün bahaneler vardı. Bakanlar Kurulu 3 Haziran'da toplandı ve o akşam şu kararname yayımlandı:

"Mütenevvi (çeşitli) tahriklerle Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden muhakemesi esnasında TCF'nin İstanbul civarında resmi vazifelerini deruhte eden bazı eşhasın Fırkanın programında mevcut 'efkâr ve itikadı diniyeye hürmetkar olmak' esasını irticakârane tahrikâta vesile itihaz ettikleri sabit olmuş ve Fırkanın vaziyeti hakkında hükümetin dikkatinin çekilmesine müttefikan karar verildiğini bildiren mahkeme karan müddeiumumilikten Hükümete tebliğ olunmuştur.

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin takibat ve muhakematı esnasında da TCF'nin resmi mümessillerinin fırka programındaki itikadı diniyeye hürmetkar olmak esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak için irticakâr telkin vasıtası ittihaz ettikleri, bu yüzden vahim hadiseler vukua geldiği sabit olmuştur.

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi kendi adlî selâhiyeti dahilinde bulunan yerlerdeki TCF şubelerini kapatmaya karar vermiştir.

Muhtelif vilayetlerden gelen malûmat TCF mensuplarının, programlarında mevcut malûm esası, dini siyasete âlet etmek için kullandıklannı göstermiştir. Zaten Ankara İstiklâl

Mahkerûesi'ndeki muhakemeler, Vahdettin'in etrafından bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil ettikleri merkezlerde ve memleket içinde Hürriyet ve İtilâf devrinden kalma fesatçılardan mürekkep geniş bir irtica şebekesi vücuda getirdiklerini göstermiştir.

Vatandaşların aldatılmaktan ve tahrikten korunması için Terakkiperver Fırka'nm faaliyetten men'i, Hükümetin artık müsamaha edemeyeceği vazifeler araşma girmiştir. Binaenaleyh bu kararnamenin tebliği tarihinden itibaren Takriri Sükûn Kanunu ahkâmına tevfikan (gereğince) TCF'nin bilcümle merkez ve şubeleri alakalı hükümet memurları tarafından kapatılacaktır."

Böylece, muhalif İstanbul basınından soma, muhalif TCF de, onun yanma gönderiliyordu.

Hükümet kararnamesi derhal icra olundu. TCF'nin itirazij liderlerinin platonik sözlerinden ibaret kaldı. Ortaya hâkim bulunan iktidar dediğini yaptırtacak kuvvetteydi. Gazi ve İsmet Paşalar kudretlerinin hududunu iyi ve doğru biliyorlardı. Muhalifler Meclis'te kaldılar. Fakat partisiz olarak. Oradan da atılmaları ikinci temizlikte, İzmir Suikastı nedeniyle olacakta

O devrenin felsefesi, Hâkimiyeti Milliye'de ifadesini şu suretle buluyordu:

"İnkılâbımızı yaşatmak, istiklâlimizi muhafaza, haricin tecavüzlerini karşılamak için kuvvetlenmek mecburiyetindeyiz. Gene unutmamalıyız ki siyasette merhamet yoktur. Kuvvet ve menfaat vardır. Ve nihayet, kuvvetin celbedeceği hürmet ve muhabbet vardır."

Machiavelli'nin kaleminden çıkmışa benzeyen bu sözler derin bir sinizm taşımaktadır ama 1925 Türkiyesi'ni başka bir felsefeyle yönetmenin kabil olabileceğini sanmak fazla saf-dilliktir. Bu felsefeyi Başbakan da, Meclis kürsüsünden şöyle dile getirecektir:

"- Yeniden iktidara geldiğimiz zaman, devletin kanun kuvvetinin vehim ve zaafa uğradığı görülmüştü: Her şeyden evvel Cumhuriyetin kuvvetini göstermek lazımdı. İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetleri bilhassa hayırlı ve feyizli olmuştur."

Aradan geçen zamanın ardından bakıldığında görülen, TCF'nin mürteci olmadığıdır. Ama 1925 'lerde Türkiye'de kol gezen irtica, dışardaki halifelik taraftarlarıyla temas halinde olan şebeke, bütün yenileşme hareketlerini dinsizlik sayan ve her önüne geleni Ebu Cehl (asıl adı Ömer olan ve Hazreti Muhammed'e düşmanlığıyla şöhret bulup Bedr Gazası'nda öldürülen Arap) olmakla damgalayan zihniyet kendi teşkilatını onun içinde kuruyordu ve onun paravanası arkasına gizleniyordu. Bunlar, bir harekete şüphesiz geçeceklerdi ve başarı kazandıkları takdirde TCF liderlerini CHF liderlerinden ayıracak değillerdi. Ancak TCF liderleri bu basit gerçeği görmüyorlar, oy kaygısı içinde bulunduklarından cesaretli vaziyeti almıyorlar, "tavşana kaç, tazıya tut" tutumlarını sürdürüyorlardı. Halifecilik, şeriatçılık, din duyguları istismar edilen yığınların tahriki, "Allah uğrunda ölme"nin teşviki tesirli oluyor, zihinleri bulandırıyor, patlamanın hazırlığını tamamlıyordu.

Ankara İstiklâl Mahkemesi bir yıl sonra, İzmir Suikastı sanıklarını yargılarken Başkan Ali Bey, gerçeği çok veciz ifade edecektir:

"İkinci Grubun başında bulunanlarla Kara Kemal ve Şükrü Beyler müteaddit toplantılar yapmışlar, Terakkiperver Fırka'mn birlikte kurulması için çalışmışlardır. Eğer o vakit Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar şu mühim ve dikkate şayan faaliyetin içyüzünü görebilmiş olsalardı belki kendilerini bu vaziyete düşmekten kurtarabilirlerdi. (...) Kendi namlarına bir fırka teşkiline cesaret edemeyen adamların önüne ge-

çerek Terakkiperver Fırka 'sını vücuda getirmişlerdir. Bu suretle bir tarafta, başta Gazi Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'lar bulunduğu halde bir inkılapçı Cumhuriyet Halk Fırkası, diğer tarafta, içinde komitecilik ve yağmacılık ruhuyla malûl, her ne suretle olursa olsun iktidara geçmek isteyen zümrelerle, herhangi âdi sebeplerden dolayı ekseriyet fırkasından ayrılmış bazı kimselerden terekküp eden (meydana gelen) Terakkiperver Fırkası karşı karşıya gelmişti. (...) Eski iaşecilerin içerisine Millî Mücadele rüesasmdan bazılarının karışmış olması çok acıdır."

İstanbul basını da aynı durumdaydı. Bu basın, genelliği yönünden şüphesiz mürteci değildi. Ama irtica unsurları onun da içine sızmışlardı.

Şeyh Sait isyanı, bu ortama son verilmesinin ilk vesilesini teşkil etti ve kurunun yanında yaş da yandı.

Ama başta Şeyh Sait, isyanın liderlerinin duruşması Türkiye'ye çok şey öğretti.

O gün için ve her zaman için...

V

Şeyhler Şenliği

1925 Nisanı'nın sonundan itibaren iki ay, Diyarbakır, bütün tarihinin belki de en ilginç günlerini yaşadı. Şeyhler ve onlara uymuş bulunanların lider takımı oraya getirildiler. Orada yargılandılar. Orada asıldılar.

Doğu Bölgesi İstiklâl Mahkemesi zaten Diyarbakır'a yerleşmişti. Faaliyete başlamıştı. Hükümler vermişti ve bunlar infaz olunmuşta. Aralarında idam cezaları da vardı. Fakat Diyarbakırlılar asıl, Şeyh Sait'i ve öteki şeyhleri bekliyorlardı.

Diyarbakır'a sevk edilen ilk önemli şahsiyet Seyit Abdülkadir ile adamları oldular. Bunlar, nisanın ortalarında geldiler. Fakat o sırada henüz isyan bastırılmış bulunmadığı için gelişleri kısmen gizli tutuldu. Alâyişli ilk kafile, başında bizzat Şeyh Sait olan kafileydi.

Mayısın beşiydi. Akşam üstüydü. Saat dördü geçmişti. Bütün Diyarbakır sokağa dökülmüştü. Kadın, erkek, çoluk çocuk... Şehrin büyükleri, Vali Muhat Bey, 3. Ordu Müfettişi Kâzım -İnanç-, Paşa, Kolordu Komutam Mürsel Paşa Hükümet konağının önündeydiler. Yanlarında, İstiklâl Mahkemesi heyeti de vardı. Başkan Mazhar Müfit Bey ve arkadaşları...

Kafileyi getiren kıta, kahraman 19. Alaya mensuptu. Askerlerin göğüslerinde, yolda halk tarafından takılmış çiçekler vardı. Tüfeklerinin ucuna da çiçekler geçirilmişti. "Ankara'nın taşma bak" marşını söylüyorlardı.

En önden bir müfreze gidiyordu. Onun arkasında Şeyh Sait, Şeyh Şerif, Şeyh Sait'in damadı Şeyh Abdullah, Kasım Bey ve ötekiler bulunuyordu. Hepsi hayvanlara bindirilmişlerdi. Hepsi özel muhafaza altındaydılar. Sait bilhassa dikka-

ti çekiyordu. Macerası sırasında daha bir incelmiş, güneş ve kardan yanmıştı. Fakat oldukça halsiz hali vardı. Yakalandıktan sonra midesinden rahatsızlanmış, yemek yiyememişti.

Asilerin arkasından bir piyade müfrezesi geliyordu. Kafileyi bir süvari müfrezesi tamamlıyordu. Halk askerleri heyecanla alkışlıyordu. Kıta hükümet konağının önünde bir geçit resmi yaptı.

Şeyhler ve arkadaşları içkale kapısına götürülmüşlerdi. Orada atlarından indirildiler. Yaya olarak kendilerini bekleyen erkânın huzuruna iletildiler. Bir heyecan dalgası etrafı kaplamıştı. Şeyhlere iyi muamele edildi.

Mürsel Paşa Şeyh Sait'e sordu:

"- Hoşgeldiniz. Yolculuğunuz nasıl geçti? Yorulmadınız ya?"

Şeyh Sait şu cevabı verdi:

"- Sefer zahmettir."

Sonra Paşa ile Şeyh arasında şu konuşma cereyan etti:

"- Hastalandığınızı duydum. Şimdi nasılsınız?"

"- Hamdolsun, iyiceyim."

"- Yemek yemeye başladınız mı?"

"- Hayır, henüz ürküyorum."

"- O halde tedavinize devam etsinler. Doktorlar bakıyorlar, değil mi?"

"- Evet. Allah hepsinden razı olsun..."

Paşa yumuşak bir sesle kıta komutanına emir verdi:

"- Götürün. İstirahat etsinler..."

Başta Şeyh Sait, bütün asiler, yargılanmalarının sonuna kadar kalacakları hapishaneye sevk edildiler.

Şeyh Sait, vekarmı muhafaza etmişti.

İkinci bir kafile Diyarbakır' a 11 Mayıs Pazartesi günü getirildi. Onun başında Şeyh Şemseddin vardı. O, ne derece sefil bir mahluk olduğunu çabuk belli etti.

Kafile aynen, birincisi gibi düzenlenmişti. Asker gene hükümet konağı önünde geçitresmi yaptı. Şehrin erkânı, komutanlar ve İstiklal Mahkemesi üyeleri yukarıda, valinin makam odasmdaydılar, Şeyh Şemseddin oraya çıkarıldı. Fotoğrafçılar ve film operatörleri için tertibat alınmıştı. Şeyh Şemseddin'den nasıl geldiği soruldu. Şeyh güç inanılır bir fütursuzlukla:

"- Hamdolsun, hükümetimiz sayesinde rahat geldim. Hiçbir eksiğim yoktur. Cenabı Hak cumhuriyeti başımızdan eksik etmesin" dedi.

Odada bulunanlar hayretle birbirlerine baktılar. Ne de cumhuriyetçiydi, bu şeyh! Naci -Eldeniz- Paşa sordu:

"- Maksadımız sitem değil, ama bu hareketiniz acaba nasıl oldu Efendi hazretleri?".

Şeyh Şemseddin ağzı kalabalık bir "Efendi hazretleri" idi. Hemen ne derece masum olduğunu anlatmaya koyuldu. Şeyh Sait'ten yana değil, başta hükümetten yana vaziyet almıştı. Kamışlı'dayken kendisini askerlik şubesi başkanının yanma çağırmışlardı. Şeyh Sait'in isyan ettiğini söylemişlerdi. Bunun üzerine cumhurbaşkanına, valiye, müftüye telgraflar çekmişlerdi. Askerlik şubesi başkanının emriyle aşiretleri irşat etmişti. Şeyh Sait'in katli için fetva bile vermişti. Fakat isyan büyüyünce korkmuştu. Asiler eğer onlara katılmazsa kendisini öldüreceklerdi. Oğlu dâ Şeyh Sait'ten yana olmuştu. Şeyh Şemseddin ne yapsmdı? O da mecburen sanki asilerden yanaymış gibi görümmüştü. Canım kurtarmak için...

Mürsel Paşa'ya dönerek dedi ki:

"- Ya Mürsel Paşa! Benim Şeyh Sait'in katline fetva verdiğimi bilirsin. Ben isyanın genişlemesi için nasıl kışkırtıcılık yaparım? Vallah, billah, buna imkân var mı? Asiler kuvvetlenince adam öldürmeye başladılar. Bundan sonra herkes kendi başının çaresine baktı. Bu taraftaki bütün ulema, şeyh-

ler hükümete düşmandırlar. Bir ben, tek başıma hükümet taraftarıyım..."

Mürsel Paşa dedi ki:

"- Neden hükümet memurlarıyla çalışmadınız? Dicle'yi geçip gelebilirdiniz."

Şemseddin bunu çok istediğini, fakat korkusundan gelemediğini söyledi.

Mürsel Paşa sordu:

"- Asilerden korkmuyordunuz da niçin hükümetten korkuyordunuz?"

Şeyh'in cevabı dudaklarda tebessüm uyandırdı.

"- Ben teb'an korkak bir adamım."

Şemseddin konusundaki gerçek şuydu: Şeyh hareketin başında hükümetten yana vaziyet almıştı. Hatta Şeyh Sait'in katli için fetva verdiği de doğruydu. Ama hep ikili oynamıştı. Asilerin kazanacağını sanınca da tamamıyla onlardan ya-, na geçmişti. Şimdi hanyayı Konya'yı anladığında yeniden bir manevra çevirmeye, hoş görünmeye kalkışıyordu.

Şeyh Şemseddin'in ne iğrenç bir mahluk olduğu duruşmalar sırasında daha iyi anlaşıldı. İstiklal Mahkemesi'nin elinde sanıkların geçmişleri hakkında esaslı bilgi ve vesikalar vardı. Bu Şeyh Şemseddin, babası Şeyh Yusuf öldükten sonra analığını nikahlamıştı. Bunun üzerine ihbar edilmiş, yakalanmış, hapse atılmıştı. Duruşması başladığında demişti ki:

"- Şeyh Yusuf benim babam değildir. Şeyh Yusuf annemi nikahladığı zaman ben annemin karnında beş aylıktım."

Yani piç olduğunu söyleyerek beraat karan almıştı. Ama bu piç, babası olmadığını bildirdiği Şeyh Yusuf'un şeyhliğini pekâlâ sırtlamış ve o sıfatıyla müritlerine sahip çıkmıştı.

O pazartesi günü hükümet konağında valinin odasında, İstiklal Mahkemesi'nin üyeleri Şemseddin'den şeyhlik hakkında özel olarak birtakım bilgiler sordular. Ali Saip Bey dedi ki:

Efendi hazretleri, şeyhlik ve müritlik ne demektir? Kadm müridiniz var mıdır? Onlara ne suretle zikrettirirsiniz? Allah ile kul arasında vasıta olmaya dinimiz müsaade eder mi? Cumhuriyet İslam esaslarına aykırı mıdır? Yüzünüze neden nikap (peçe) koyuyorsunuz?"

Şemseddin, hoşa gitmek için bülbül gibi konuştu:

"- Ben, Nakşibendi-âliyim, mürid, şeyhinin yanında Allah'a tövbe ve istiğfar eder. 600 erkek, 200 kadın müridim var. Kadın müritlere dört karımın en büyüğü zikrettirir. Allah ile kul arasında vasıta olmak doğru değildir. Fakat işte adet olmuştur. Yüzüme nikap koymaklığımm sebebi sıcaktan korunmaktır. Cumhuriyetin İslam esaslarına muvafık olduğu hususunda peygamberin hadisi şerifi vardır."

Ali Saip Bey peygamberin vefatında "Aşiretleri toplayınız. İçinizden birini reis yapınız" dediğini hatırlattı.

"- Hilafetten bahsetti mi?" diye sordu.

Şeyh hemen cevap verdi:

"- Bu sözleriniz çok doğrudur. Halifeye lüzum yoktur. Evet, peygamberimiz ölürlerken cumhuriyeti emretmişlerdir. Bugünkü idare şeklimiz de peygamberimizin emrine uygundur."

Odada bulunan gazeteciler harıl hani not alıyorlardı. Cereyan eden konuşma son derece ilginçti. Fakat Şemseddin, tabii şeyhlik ve müritlik hakkında ve ayin sırasında yüzüne neden peçe koyduğu hususunda gerçekleri söylemiyordu. Bu, daha sonra, duruşmalar sırasında asıl meydana çıkacaktır. Mahkemede Şemseddin'in gene Ali Saip Bey tarafından yapılan sorgusu şöyle cereyan edecektir:

"- Hangi tarikattansınız?"

"- Nakşibehdiyim."

"- Tekken nerede?"

"- Ümran'da ve Kamışlı'da iki tekkem var."

"- Tekkelerin kaç mürid alır?"

"- Onbeş, yirmi..."

"- Ne kadar erkek, ne kadar kadın müridin var?"

"- 50 erkek, 40 kadın..."

Bunun üzerine Ali Saip Bey şeyhe, Diyarbakır'a ilk getirildiği günkü sözlerini, o zaman 600 erkek ve 200 kadın müritten bahsettiğini hatırlatacak, Şemseddin şöyle diyecektir:

"- Şaşırmışım..."

Ali Saip Bey Şeyh Sait'e "Şeyh efendi, birçok müritleri bulunan fikir yoldaşınız Şeyh Şemseddin'in marifetlerini iyi dinleyiniz" dedikten sonra sorgusuna devam edecek ve soracaktır:

"- Hayvanlardan müridin var mı?"

- "-Hayır, yoktur..."

Sorgunun sonunda anlaşılacaktır ki ayinlerde müritler tilki ve köpek kıyafetine bürünmekte, şeyhlerinin şerefine tilki ve köpek gibi bağırmaktadırlar. Şeyhin huzuruna ayakta girmek affedilmez bir kusurdur. Müritler kapıda yere kapanmakta ve şeyhin önüne sürüne sürüne gitmektedirler. Bunlar âyin sırasında kendilerini öylesine vermektedirler ki bir müddet sonra cezbeye kapılmakta, kendilerinden geçmektedirler. Bu esnada, şeyhin en yakın müritlerinden biri "Allah'ın yüzünü göster, ey şeyh!" diye bağırmakta, şeyh de yüzünden nikahını kaldırmaktadır. Çok mürit, Allah'ın yüzünü gördüğü inancıyla düşüp bayılmaktadır.

Ali Saip Bey. Şeyh Şemseddin'in kirli suratına bakarak soracaktır:

"- Allah'ın yüzü senin bu suratında mı tecelli eder?"

Şemseddin susarak önüne bakacaktır. Bu gerçeklerdir ki tekke ve zaviyelerin kapanma sebebini teşkil .edecektir.

Şeyh Şemseddin'e Vali'nin odasında kahve söylendi. Oturdu, kahvesini içti. Film operatörleri çalışmaya başlamışlardı. Ali Saip Bey takıldı:

"- Bak, resim çekiyorlar. Günah değil mi?"

Şemseddin:

"- Hayır, değildir" dedi;

Başka şeyhler böyle şeylerin günah olduğunu iddia ediyorlardı. Kendisi ilericiydi. Sakalına kına koyuyordu ve bunu bile günah diyen şeyhler vardı. Ah, bu şeyhlerden ne çekiliyordu, bir bilinse... Şemseddin gene cumhuriyete, hükümete dualar etti. Rejime ne kadar sadık olduğunu anlattı.

Konuşma bittiğinde Vali Mithat Bey:

"- Yeriniz hazırdır. Buyrun, istirahat edin" dedi.

Yer, hapishaneydi.

VI

Emir Olacağım Derken...

Diyarbakır'daki sinema, mahkeme salonu haline getirilmişti. Sahneye, yargıçlar heyeti ve savcı yerleşmişti. Masaları yarım daire şeklindeydi ve yeşil çuha kaplıydı. Arkalarındaki duvara, boydan boya bir Türk bayrağı gerilmişti. Salon ağzına kadar doluydu. En ilgi çekici iki duruşmadan birinci-, si, Seyit Abdülkadir ile arkadaşlarının yargılanması başlıyordu. Kendilerine isnad edilen suç, vatanın bütünlüğünü bozmaya matuf hareketleriydi. Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerinde bir Kürdistan devleti kurmaya teşebbüstü. Davanın sanıkları şunlardı: Seyit Abdülkadir, oğlu Seyit Mehmet, Hacı Ahta, Palulu Kör Sadi, Bitlisli Kemal Fevzi, Hoca Askeri, Cemilpaşazade Ekem Bey, İlyas Efendi, Nafiz Bey ve üç adamı.

Sanıklardan Seyit Abdülkadir "seyit" kılığmdaydı. Yani başında yeşil takke ve onun etrafında beyaz sarık vardı. Cübbeliydi. Duruşmada bulunan diğerleri sivil giyinmişlerdi.

Yargıçlar kurulu Mazhar Müfit Bey'in başkanlığında kurulmuştu. Üyeler Lütfi Müfit Bey'le Ali Saip Bey'di. Savcılığı Süreyya Bey yapıyordu.

Önce Seyid Abdülkadir sorguya çekildi. Tabii her şeyi inkâr ediyordu. Yetmiş beş yaşındaydı. Vanlıydı. İstanbul'da, Suadiye semtinde oturuyordu. Eski Meclisi Ayan üyesiydi ve Şûrayı Devlet Başkanıydı. Aslen Kürt değildi. "Kürdistan'a yerleşmişim" dedi. Abdülkadir Mehmet, Geylani ahfadmandı. Seyitlik oradan geliyordu.

Daha sonra öteki sanıkların da kimlikleri tespit edildi. Başkan savcıya, iddianamesini okumasını emretti. Celsede o gün dört sanık vardı: Abdülkadir ,Mehmet, Nafiz ve Kör Sa-

di. Diğerleri duruşmaya sonradan alınacaklardır. Süreyya Bey'in iddianamesi kısaydı:

"Kürt isyan ve ihtilaliyle alakalı ve asilerin kışkırtıcılarından olmaktan maznun mefsuh Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyit Abdülkadir ve oğlu Seyit Mehmet ve Erbinli Hoşnev aşireti Reisi Nafiz ve Paiulu olup çeşitli Kürt cemiyetlerinde aza bulunan Abdullah Sadi'nin iddia edilen suçu işledikleri bağlı dava evrakı arasındaki zabıtlar, ilk ifadeler, mektuplar, vesikalar ve diğer bütün kâğıtların metinlerinden ve deliller ve karine ile sabit olmaktadır. Suçlarının mahiyetine göre cezalarının tayini ve maznunların işledikleri iddia olunan suçun mahiyeti itibarıyla haklarında tevkif karan verilmesini rica ederim."

Başkanın talebi üzerine savcı, davasını izah etti. Sanıkların faaliyetini dört devre olarak görüyordu: Tasavvur, tertip, karar ve icra. Hedef, memleketi parçalamaktı. Gayretler çok uzun bir süredir devam ediyordu. Seyit Abdülkadir Şeyh Sait ile de temas halindeydi. Şeyh Sait, oğlu Ali Rıza'yı İstanbul'a göndermişti ve Ali Rıza İstanbul'da, Seyit Abdülkadir'in evinde kalmıştı. Teşkilatın en faal elemanı Kör Sadi idi. Onun aracılığıyla sanıklar bir yabancı devletle de temasa geçmişlerdi. Seyit Abdülkadir, tevkif edildiği nisan ayına kadar fikrinden vazgeçmemişti. Dosya içindeki bazı evrak ve raporlar olayın bütün içyüzünü aksettiriyordu.

Başkan bunların okunmasını istedi. O zaman Nizamettin Bey tarafından, "Mr. Templen" adı altında sanıklarla yapmış olduğu temaslara dair verilmiş raporlar okundu. Bunlar dört beş taneydi ve anlatılanlar hıyaneti reddedilmez hale getiriyordu. Seyit Abdülkadir ve arkadaşlan raporlan hayret, şaşkınlık içinde dinlediler.

Abdülkadir'in sorgusuna tekrar başlandı. Seyit bu defa süngüsü düşmüş haldeydi. Geçmişteki Kürtçülük faaliyeti

hakkında bilgi verdi.. Söylediğine göre mütarekeden sonra Doğu illerinde bir Ermenistan devleti kurmak tasarısı üzerinde durulmuştu. Buna karşı teşekkül etmiş bir Kürt Teali Cemiyeti vardı. Seyit Abdülkadir bunun o zamanki yöneticilerinin isimlerini verdi. Kendisi de bu derneğe girmişti. Sonra onu zorla başkan yapmışlardı.

"- Maksadımız Ermenistan'ın kurulmasına mani olmaktı" dedi.

Başkan sordu:

"- İyi, ama hem Ermenistan kurulmasına karşı olduğunuzu söylüyorsunuz, hem de bunu kabul etmiş olan Ferit Paşa kabinesindeki mevkiinizi muhafaza ediyorsunuz. Bunu izah eder misiniz?"

Seyit "Arzedeyim efendim" diyerek anlattı. Ferit Paşa'yla bu yüzden "boğaz boğaza" gelmişti. Fakat arkadaşları ısrar etmişlerdi. O yüzden kabinede kalmıştı.

Dinleyiciler gülmeye başladılar. Seyit "zorla" Kürt Teali Cemiyeti'ne başkan olmuştu. "Zorla" kabinedeki yerini muhafaza etmişti. Başkan, dosya içindeki başka bir vesikayı daha çıkardı ve onun da mı "zorla" imzalanmış olduğunu Seyit'ten sordu. Bu, Kürt Teali Cemiyeti tarafından Hürriyet ve İtilaf partisiyle imzalanmış bir mukaveleydi. Bunda, Kürdistan'a muhtariyet verilmesi kararlaştırılıyordu. Cemiyet iki tarafta birden oynamayı tercih etmişti. Başkan sordu:

"- Mukavelenin altındaki imza sahipleri kimlerdir?"

Seyit Abdülkadir itiraf etti:

"- Bizim taraftan Molla Sait vardı. Bedirhanilerden Mehmet Ali vardı. Bir de bendeniz vardım. Hürriyet ve İtilaftan Vasfi Hoca, Zeynelabidin Hoca, Sabri Hoca vardı."

"- Bu mukaveleye imza koyduğunuzu olduğu gibi kabul ediyorsunuz, değil mi?"

Seyit Abdülkadir boynunu büktü:

"- Evet, kabul ediyorum. İmza da koydum. Nasıl inkâr edebilirim?"

Seyit, o zaman bir Osmanlı hükümeti bulunduğunu, kendilerinin ayn bir Kürt hükümeti kuracaklarını, fakat halifeye bağlı kalacaklarını bildirdi. Bu, siyasi bir ayrılık olacaktı. Dini bağ devam edecekti. Abdülkadir tekrarladı:

"- Maksadımız Ermeniler'e mukavemetti."

Başkan, Abdülkadir'den Cumhuriyet İdaresi hakkındaki düşüncelerini sordu. Abdülkadir cumhuriyetten bütün İslam devleti kurma ülküsü peşinde olanların anladığını anlıyordu ve bunu tam bir açıklıkla söyledi. Dedi ki:

"- Ben, bir İslam cumhuriyeti taraftarıyım. Cumhurbaşkanlığı babadan oğula geçemez. Ama her meclis değiştiğinde de devlet başkam değişemez. Cumhurbaşkanlığı müddetle bağlı olmamalıdır. Seren de bu böyledir. Benim kanaatim bu merkezdedir. Ben cumhuriyet taraftarıyım."

Tabii bu cumhuriyetin, Ankara'da mevcut cumhuriyet ile ilişkisi yoktu ve Seyit Abdülkadir şeriatın neyi gerektirdiğini söylüyordu. Parlamentarizmin değil.

Sorgunun ağırlığı bundan sonra tekrar Kürtçülük faaliyetine kaydı. Kürt Teali Cemiyeti'rtin kimliği üzerinde bir amblem vardı: Zemini yeşildi ve ortasında güneş bulunuyordu. Seyit Abdülkadir'den bunun manası soruldu. Seyit:

"- Anlaşılan Kürt bayrağıdır" dedi.

Şeyh Sait ile ilişkileri konusunda ise Şeyh'i hiç tanımadığını söyledi. Arada sırada dükkânına gidip çayını içtiği bir tüccar dostu vardı. Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza'yı orada görmüştü. Ali Rıza kendisinin elini öpmüştü.

Ancak "Sonra gene görüştünüz mü?" sorusu başka açıklamalara yol açtı. Evet, görüşmüşlerdi. Ali Rıza ertesi gün Seyit'in evine gitmişti ve konuşma iki saat sürmüştü. Başka bir seferinde ise Sait'in oğlu Seyit'in evinde gece yatısına kalmış-

tı. Abdülkadir buna rağmen isyandan haberdar olmadığı hususunda yemini billahlar ediyordiu. Oysa isyan, bilindiği gibi, son Seyit, Ali Rıza konuşmasını takiben Ali Rıza'nın babası yanma dönmesiyle başlamıştı.

Seyit Abdülkadir dedi ki:

"- Dinimle sizi temin ederim ki eğer bu isyandan rnalumattar olsaydım hükümete haber verirdim."

Ama Abdülkadir, bildiklerini de hükümete haber vermiş filan değildi.

Duruşmanın asıl ilgi çekici safhası öteki sanıkların, bilhassa Kör Sadi'nin sorgusuna sıra geldiğinde açıldı. Seyit Abdülkadir'in her şeyi inkâr etmesine karşılık Kör Sadi her şeyi bülbül gibi söylüyor, olayların bütün tafsilatını da veriyordu.

Evet, yıllardır müstakil bir Kürdistan için çalışmaktaydılar. Kendisi buna daha dünya harbinden önce başlamış, hatta Taife sürülmüştü. Çeşitli cemiyetler kurulmuştu. Onlara da girmişti. Müstakil Kürdistan hareketi dışarda kökleri olan geniş bir hareketti ve yaygın teşkilatı vardı. Kör Sadi, Kürt Teali Cemiyeti'nin kimlik belgesi üzerindeki amblemin Kürdistan muhtariyetini ifade ettiğini açıkladı. Milli Mücadele sırasında bir ara Kuvayı Milliye'ye karşı vaziyet aldığını da saklamadı.

Başta Seyit Abdülkadir, öteki sanıklar Kör Sadi'ye düşmanca bakıyorlardı. Ellerinden gelse bir kaşık suda boğacaklardı. Nitekim duruşmaların devamı boyunca hapishanede kavgalar çıktı ve sanıklar birbirlerini mahkemede şikâyet ettiler. Kavgaya tutuşanlar genellikle Seyit Abdülkadir ile Kör Sadi idi. Kör Sadi, Seyit'in hapishanede de tahakküm kurmak istediğini söylüyor, hatta kendisini öldürtmeye teşebbüsünü ihbar ediyordu. Buna mukabil, Sadi itiraflarda bulunurken Seyit kendini tutamayıp yerinden fırlıyor, "Yalan söylüyor" diye bağırıyor, onu melanetle suçluyordu. "Bu matruttur (kovun-

tudür)" diyordu. Seyit'e bakılırsa Kör Sadi bütün bu hikâyeleri bir gecede, hapishanede uydurmuştu.

Oysa Kör Sadi'nin anlattıkları Nizamettin Bey'in raporlarının teyidi idi.

"- Evet, görüştük. Biz kendisini Mr. Templen sandık, meğer polismiş" diyordu ve bütün temasları bizzat Seyit Abdülkadir'in idare ettiğini bildiriyordu. Zaman zaman da mahkeme heyetine karşı Seyit'i göstererek şöyle haykırıyordu:

"- Seyit Abdülkadir'in haberi olmadan Kürdistan'da yaprak bile kıpırdamaz. Ah, beyler, bu sır bektaşi sırrı gibidir..."

Kör Sadi, isyanın Seyit Abdülkadir'in evinde, Seyit ile Şeyh Sait'in oğlu arasında kararlaştırıldığı noktasında ısrar ediyor, Abdülkadir'in komşusu İngilizlerle de temas halinde olduğunu söylüyordu. Seyit'i deliye çeviren bu itiraflar oluyordu.

Duruşmaya öteki sanıklar da dahil edilmişler, kadro artık tamam olmuştu. Bunlardan Cemilpaşazade Ekrem Bey de sinirliler arasındaydı. Adam, kellesiyle oynandığını biliyordu. Kendi adı meselelere karıştırıldığında ithamları şiddetle reddediyor, şöyle diyordu:

"- Bu herifler bir melanet dolabı çevirmişler, beni de bulaştırmak istiyorlar. Bir halt etmişler, içine beni katıyorlar. Seyit Abdülkadir de, Kör Sadi de yalan söylüyorlar. Zaten bunlara inanılmaz."

O zamanki gazeteler bu safhaları yazarken dinleyicilerin tepkisi olarak "handeler (gülücükler)" tabirini kullandılar.

Son celse 23 Mayıs Cumartesi günü açıldı. O celse sanıklar savunmalannı yapacaklar, arkadan yargıçlar kurulu kararım bildirecekti. Salon gene tıklım tıklımdı. Fotoğraflar çekiliyor, filmler almıyordu.

İlk savunmayı Seyit Abdülkadir yaptı. Geçmiş hizmetlerini uzun uzun dile getirdi, masumiyetini iddia etti. Oğlu

Mehmet de aynı şekilde davrandı. Baba -oğula göre Kör Sadi müzevvirin biriydi. En ufak menfaati için her şeyi yapabilirdi. O kadar tıynetsizdi.

Kör Sadi ise, sanki Seyit'in damarına basmak istermiş gibi kendisini savunmayı bir kenara bıraktı, baba-oğula hücum etti.

"- Körlerden değil, iki gözü açık, bakar körlerden korkmak lazımdır" diyordu. Ahlar, uflar çekiyor, bu seyitlerin ne melun olduklarını ancak kendisinin bildiğini söylüyordu.

Gazeteci Bitlisli Kemal Fevzi'nin savunması da uzun oldu ve dikkati çekti. Kürtçe bir gazete çıkarmakta olan Kemal Fevzi "Benim yazdıklarım İstanbul gazetelerinin yazdıklarından fazla bir şey değildir" dedi ve devam etti:

"- Bu hususta İstanbul matbuatının en büyük mesuliyet hissesine sahip olduğundan şüphe edilmemelidir. Medeni memleketler, basın hürriyetinin zirvesine erişmiş hür ülkelerde basın, hükümetine karşı asla bu kadar doludizgin gitmemiştir. İstanbul basım harice karşı memleketimizde fikir hürriyetinin en yüksek ve canlı misalini göstermek için hükümeti gelişigüzel tenkide yeltenirken, içerde cahil ve kör bir kütleyi hain maksatlarına alet etmek üzere fırsat bekleyenlere bu fırsatı verdiğinin, hükümet kuvvet ve kudretini sarsılmış olarak gösterdiğinin farkında bile değildi. Yahut bunda mahzur bulmuyordu."

Öteki sanıklar dâ son sözlerini söylediler. Kör Sadi'den başka, kabahati kabullenen çıkmadı.

Hüküm biraz sonra tebliğ edildi. İdama mahkûm olanlar şunlardı:

Seyit Abdülkadir, oğlu Seyit Mehmet, Hacı Ahta, Palulu Kör Sadi, Bitlisli Kemal Fevzi ve Hoca Askeri.

Cemilpaşazade Ekrem Bey, İlyas Efendi, Nafiz Bey ve üç adamı beraat etmişlerdi. Beraat edenler "Yasasın Cumhuriyet!" diye bağırıyorlardı. Salonda bir heyecan dalgası esti.

Dinleyiciler kararı alkışladılar. İdam mahkûmları alınıp götürüldüler. Diğerleri serbest kaldılar.

' Hüküm dört gün sonra, çarşamba sabahı, şafak vakti Ulucami önünde infaz edildi. Meydana kurulmuş olan altı sehpa manzaraya korkunç, uğursuz bir hava veriyordu. Oysa bir ay sonra Diyarbakır'ın dışında başka bir sahaya, yanyana tam 47 sehpa kurulacaktı.

Önce Kemal Fevzi asıldı. Suçsuzluğunu söylüyordu. En sonda "Hakkınızı helal edin" dedi. Onu, avukat Hacı Ahta takip etti. Hacı Ahta'nm katı bir Kürt milliyetçisi olduğu anlaşılıyordu. Sehpaya "Yaşasın Kürt mefkuresi! Yaşasın Kürdistan!" diye bağırarak gitti. İdamları seyretmek üzere toplanmış olan ve çoğu subay ailelerinden müteşekkil kalabalık bir ağızdan cevap verdi:

"- Yaşasın Cumhuriyet!"

Seyit Abdülkadir ve oğlu, en az parlak şekilde ölümü karşıladılar. İkisi de korku içindeydi. Oysa bir kurtuluş ümidinin kalmadığı ortadaydı. Seyit Abdülkadir, kendisinin asılması suretiyle Kürtlerin gayretlerinde tahrik edildiklerini söylüyordu. Seyit Mehmet bir ara, peygamber sülalesinden geldiklerini, peygamber sülalesinden gelenlerin *asılamayacaklarım* tekrarlayıp durdu.

Hepsinden dayanıklı çıkan, gene Kör Sadi oldu. İp boğazına geçerken küçük bir nutuk bile attı. Dedi ki:

"- Son sözüm şudur: Memleketin selameti namına muhterem hâkimler heyetinin hakkımızda verdiği kararı minnet ve şükranla karşılıyorum. Kabul ediyorum. Hepimiz idam cezasına müstahakız. Çünkü bu vatana hıyanet ettik. Allah Türk milletinin, Türk memleketinin saadetini müemmen (sağlanmış) ve ebedi etsin. Söyleceklerim bu kadardır."

Biraz sonra çıkan bir rüzgâr altı cesedi sehpalarında hafif hafif sallıyordu.

VII

İşte, İrtica Dediğin..

26 Mayıs Salı günü, Diyarbakır'daki sinema salonu daha da kalabalıktı. Şimdi sıra, isyanın askeri şeflerinde, ismi üç aydan beri bütün Türkiye'de bilinen Şeyh Sait ve arkadaşlarmdaydı. Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh İsmail, Şeyh Şerif, Şeyh Ali, Abdüllâtif, aşiret binbaşılığından emekli Kasım Bey, Hacı Halit, Abdülhamit, Kâmil, Çerkeş Reşit, binbaşı emeklisi İsmail, mollalar, ağalar ve adamları süngülü askerlerin arasında salona getirildiler, yerlerini aldılar. Hepsinin ürkek, endişeli hali vardı. Şeyh Sait mütemadiyen okuyup üflüyor, üzerine çevrilmiş olan sinema makinelerine hışımla bakıyordu. İlk fotoğrafları gazetelerde bir hafta önce çıkmıştı. Beyaz sakalında gene kına vardı. Dinleyiciler en ziyade dikkatle onu süzüyorlardı. Birkaç gün önce aynı salonda Seyit Abdülkadir ve kumpanyasının idam cezasına çarptırılmış olduğu sanıkların meçhulü değildi. Yargıçlar kurulunu dikkatle tetkik ediyorlar, onun mensuplarının yüz ifadesinden bir şeyler çıkarmaya çalışıyorlardı.

Önce hüviyet tespiti yapıldı. Şeyh Sait adının Mehmet Sait olduğunu söyledi. Babası Şeyh Mahmut idi. Aslen Paluluydu, fakat Hınıs'ta oturuyordu. Yaşı sorulduğunda "altmışı geçkin" olduğunu bildirdi.Başkan bütün sanıklara karşı saygılı davranıyordu. "Siz" diyordu, "Şeyh hazretleri" diyordu, "Efendi hazretleri" diyordu, "Zâtıâliniz" diyordu, "Pederiniz" diye soruyordu.

Hüviyetlerin tespiti bitince Başkan -gene Mazhar Müfit Beydi- Savcı Süreyya Bey'den iddianamesinin okunmasını istedi. İddianamede olayın mahiyeti anlatılıyor, gayenin Türk vatanının bir kısmım anayurttan ayırmak olduğu belirtiliyordu.

Savcı daha sonra, sanıklardan her birinin isyanda oynadığı rol ve aldığı pay üzerinde durdu. Şeyh Sait hakkında şunları söyledi:

"- Şeyh Sait Efendi yüzlerce ve binlerce askerin, halkın, ibadm (ibadet edenlerin) malını, canını ifna eden (yok eden) harekâtı fiilen idare etmiş, hepsine emretmiş, mürted (İslam dininden dönen), muannit (dediğim dedikçe) ve haini vatandır. Diğer şeyhler de harekâtı kısım kısım idare etmişlerdir."

Süreyya Bey öteki sanıklar hakkında da aynı derecede sert konuştu. İddialarının dosyadaki evrak ve mektuplarla, sorgularla teyit olunacağım söyleyerek duruşmaların bu esaslara göre yapılmasını istedi.

Savcı yerine oturduktan sonra Başkan sorguya, Şeyh Sait'ten başladı. İsyanın askeri lideri, sorular üzerine şunları anlattı:

"- Medreselerde fıkıhı safiye okudum. Harekâtı ahireyi (son hareketleri) hâşâ, elimle yapmadım. Ahkamı seriye (şeriat hükümleri) tatbik edilmezse kıyam (ayaklanma) vaciptir (yapılması şeriatça gereklidir). Kaza ve kader beni bu vakaya şevketti. Bir daha içinden çıkamam. Sebilürreşat çok şeyler yazıyor, hizmetimizi arttırıyordu."

Şeyh Sait şöyle dedi:

"-Binaenaleyh, şeriatımız yolunda ölürsek dinsiz gitmeyiz."

Başkan sordu:

"- Müslümanlar kardeştir. Müslümanı Müslamana kırdırmak caiz midir?"

İsyanın lideri soruya soruyla cevap verdi:

"- Hazreti Ali itbaı (tebası), Hazreti Muaviye'nin itbaı kardeş değil miydi?"

Şeyh Sait, ayaklanmalarına neyin sebep olduğunu etraflı şekilde anlattı. Din hükümleri zayıflamıştı. Bir Müslüman

olarak kendisinde, bu hale karşı gereğini yapmak görevini görmüştü. Başkan sordu:

"- Yunan ordusu İslamiyetin merkezini ayaklar altına almışken, cihadın farzlarını neden yerine getirmediniz?"

Şeyh Sait o zaman muhacir olduklarını ve perişan halde bulunduklarını söyledi. Anlaşılıyordu ki kuvvetini, şimdi, Ankara hükümetine karşı gösterebileceği inancına saplanmıştı. Piran olayını kendisine göre anlattı. Jandarma subayına "Bu adamları tutmayınız. Talâkıselâse ile yemin etmişler, vuruşurlar" demişti. Fakat jandarma ısrar edince vuruşma olmuştu. Kendisi "şeriatı ahmediye"yi barışçı yollardan talep edecekti. Kader böyle bir patlamaya yol açmış, o da buna karışmıştı. Başkan sordu:

"- Her şeyi kadere atfediyorsunuz. İradei cüziyeyi (elinde olanı) inkâr mı ediyorsunuz?"

Şeyh Sait cevap verdi:

"- İnkâr etmem. İşte ihtiyarım da var."

Niyetinin, dünyayı "zamanı saadet"e (Hazreti Muhammet zamanına) geri götürmek olduğunu, o devrin kaidelerinin tatbikini sağlamak niyetini taşıdığını bildirdi. Eğer Piran'da kurşun patlamamış bulunsaydı, bunu yazılı olarak Ankara'dan talep edecekti. Belki altı ay sonra, belki bir yıl soma.

Bu sözler, isyanın asıl hangi tarih için tasarlandığını da gösteriyordu.

Başkan, bu isyanı Şeyh Sait'in tek başına düşündüğünü pek sanmadığını söyledi, işin içinde başka kışkırtıcıların bulunması ihtimalini ortaya attı. Sait bunu inkâr etti. Ayaklanma sadece kendi fikrindeydi. Bütün bilginleri toplayacak, onlarla geniş konuşma yapacak, sonra taleplerini hükümete bildirecekti. Başkan dedi ki:

"- Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin, eski hükümette olduğu gibi şahısların bu tarz müracaatlarını ve tekliflerini din-

leyeceğine nasıl ihtimal veriyordunuz? Kimlerle müşavere ettiniz?"

Kimseyle müşavere etmemişti. Şeyh Sait, oğlunun İstanbul'da Seyit Abdülkadir ile temasının da önemli bulunmadığını söyledi. Kendisinin Kürtlük davasıyla bir ilgisi yoktu. Meramı, dini kurtarmaktı. Başkan:

"- Peki, Diyarbakır'ı almakla ne kastediyordunuz?" diye sordu.

Şeyh Sait gene suçu kadere yükledi. "Rızkımız, nasibimiz bu tarafa düşmüştü" dedi. Diyarbakır'ı aldıktan sonra kendi idarelerini kuracaklardı. Kısas tatbik edeceklerdi. Yalancının dilini,hırsızm elini keseceklerdi. Din böyle emrediyordu. O suretle de, "zamanı saadet" i geri getireceklerdi. Şeriatı, kanun diye hükümran kılacaklardı. Üstlerine hükümetin bu kadar asker göndereceğini tahmin etmiyorlardı.

İsyanın lideri, hatta Diyarbakır'a yürümenin de kendi fikri olmadığım bildirdi. Birtakım beyler, ağalar bunu salık vermişlerdi. O da, askerinin ilk başta kazandığı zaferlerden cesaret alarak teklifi kabul etmişti. Üstelik, Diyarbakır'ın içinden de kendisine yardım edileceği söylenmişti. Ahali yardım edecekti. Şeyh Sait bu tavsiyeleri kendisine yapanların isimlerini de verdi. Ancak söylenenleri tahkik etmemişti. Şimdi, bunların şayia olduğunu anlıyordu. Başkan dedi ki:

"- İslamiyet şöyle oldu, böyle oldu, kıyam vacipti diyorsunuz. Soma kıyam ediyorsunuz. Bunca Müslüman kanının dökülmesine sebep oluyorsunuz. Bu günah değil mi? Bu günahı düşünmediniz mi?"

Şeyh Sait bunun günah olduğunu kabul *etti.*

"- Bir tertibatınız yok muydu?"

Hayır, yoktu. "Şeriatı inşallah bozmam" demiş, iman kuvvetiyle harekete geçmişti. Sonunu da pek düşünmemişti. Oysa dosyada birtakım vesikalar, mektuplar vardı. Bunların

altında Şeyh Sait'in imzası bulunuyordu. Bunlarda isyanın başı, çeşitli şeyh ve ağalan kendisine katılmaya davet ediyordu. Birtakım yerlerden, mesela Siverek'ten heyetlerin geldiğini, hazırlıklann yapıldığını bildiriyordu. Bu mektup kendisine gösterildi.

"- Bunu ben elimle yazmadım. Vakıa imzam vardır. Kâtibi ben değilim" dedi.

Başkan sordu:

"- Okumadan mı imza ettiniz."

Şeyh sustu. Başkan, kendisi tarafından yapılmış başka tayinleri de hatırlattı. Oraya buraya gönderdiği komutanlan ayağa kaldırdı, "Bunlar mıydı?" diye sordu. Evet, bunlardı. Sait muntazam asker kullanmadığını, ağalarla, aşiretlerle harekâtı yönettiğini söyledi. Söz tekrar, Diyarbakır'a hücuma geldi. Şeyh Sait'in mütemadiyen tekrarladığı şuydu: Diyarbakır'ı ele geçirdikten sonra bilginlerle, din adamlarıyla oturup konuşacaktı. Din meselesini hükümete yazacaklardı. Şeriat isteyeceklerdi. Kürdistan Krallığı gibi bir davaları yoktu. Kürdistan için değil, Allah yolunda ayaklanmışlardı. Başkan sordu:

"- Hükümet müracaatınızı kabul etmeseydi ne yapacaktınız?"

Şeyh Sait serinkanlılıkla cevap verdi:

"- Hükümet kabul etmeseydi, evimize gider otururduk. O zaman günah boynumuzdan kalkardı. İzin isterdik. Hicret ederdik."

Mahkeme salonunda yeni "hande"ler belirdi. Şeyh Sait'in kızardığı görüldü. Şeyh Sait şimdi böyle söylüyordu ama, kıyamı ilan ettiği beyannamesinde Meclis'te dinsiz milletvekillerinin bulunduğunu bildiriyor, sonra da altına "Emirül mücahidin" diye imza atıyordu. Hatta bir defa "Emirül müminin" adını da kullanmıştı. "Emirül müminin" ilk defa Haz-

reti Ömer'e verilen isimdir ve halife manasına gelmektedir. Şeyh Sait bunu inkâr etti. Böyle bir sıfatı kullanmamıştı. Başkan, kendisine gönderilmiş ve hitabı bu olan bir mektubu dosyadan çıkartıp gösterdi, mektup "Hacı Hüsnü" imzalıydı. Şeyh Sait dedi ki:

"- O küstahlık etmiş. Yazmış. Ben Emirül müminin değilim."

"Emirül mücahidin"i kabul etti. Fakat somadan hata ettiğini anlamış, sıfatını değiştirmişti. "İstikrah ettim. Nedamet ettim" dedi. Bunun üzerine "Hadimül mücahidin" (mücahitlere hizmet eden) diye imza etmişti.

Sorguya mahkeme üyesi Ali Saip Bey devam etti. Şeyh Sait din hükümlerinin zedelendiğini ileri sürmüştü. Ali Saip Bey bununla neyi kastettiğini sordu. Şeyh Sait dedi ki:

"- İçki yasağı kaldırıldı."

"- İslama kılıç çeken, İslam değildir hadisinden haberiniz yok mu?"

Şeyh Sait cevap verdi:

"- İslamlara din hükümleri bıraktırılmıştı!"

"- Hamdolsun, hepimiz Müslümanız. Kuran okuyoruz. Zekat veriyoruz."

Şeyh Sait önce direndi:

"- Din ahkâmından hangisi var?"

Ali Saip Bey ise sertleşti:

"- İslamda senden daha âlimi yok mudur?"

"- Çoktur..."

"- O halde?"

Şeyh Sait yavaş bir sesle:

"- Aklımın kıtlığından" dedi.

Ali Saip Bey dosyadan başka bir mektup çıkardı. Bu, Şeyh Sait'in Şeyh Şerife yazdığı bir mektuptu. Onda "Nefis her şeyden müreccahtır (üstündür). Biz öldükten sonra cihan yıkılsın" diyordu. Ali Saip Bey dedi ki:

"- Din hükümlerinden bahsediyorsunuz. Din hükümlerine göre şahsi menfaat amme menfaatlerine tercih edilebilir mi? Oysa bakınız, ne diyorsunuz..."

Şeyh Sait o mektubunu "Oraya terk et. Boşuna kan dökülmesin. Beyhude harp olmasın" diye yazdığını söyleyerek yalanlamaya çalıştı. Salon, sorguyu dikkatle dinliyordu. Öteki sanıklar da...

Sorgulara 30 Mayıs'ta devam edildi. Savcının talebi üzerine olayla ilgili başka sanıklar da davaya dahil olundular. Bunların arasında Cemilpaşazade Ekrem Bey de vardı. Sanıklardan Şeyh İsmail ve kardeşi Abdüllatif, Cemilpaşazade'nin Şeyh Sait'e Kürtçülük konusunda mektup yazdığını bizzat Şeyh Sait'ten duyduklarını söylediler. Şeyh Sait bunu şiddetle reddetti.

"- Yalandır. İftiradır" dedi.

Bütün savunmasını, din uğrunda kıyam ettiği temeline dayadığı ve Seyit Abdülkadir ile arkadaşlarının akıbetini bildiği için Müstakil Kürdistan işine karıştırılmaktan dikkatle kaçınıyordu.

Başkan sordu:

"- Şeyh yalan söyler mi?"

Sait bir an düşündü. Sonra yavaş bir sesle:

"- Eh, söyler ya... Allah bilir!" dedi.

Başka bir sanık, Şeyh Sait'in damadı Şeyh Abdullah idi. İsyana katıldığım tamamıyla inkâr etti. Ona buna yazdığı mektuplar dosyadan çıkartılarak gösterildi. Abdullah bunlardan çeşitli şeyh ve beyleri kıyama katılmaya davet ediyordu. Bazıları Arapçaydı. Bunlar kendisine okutuldu. Abdullah, imzasını kabul etmek mecburiyetinde kaldı.

"- Eh, oldu. Fakat istemeyerek oldu. Evet, Kasım Bey'e yazdım ve iştirake davet ettim. Ben arzu etmezdim. Korkumdan yaptım."

Eski bir aşiret binbaşısı olan Kasım Bey ise bunun tam aksini söyledi. Abdullah kendisini tehdit etmişti. Dayattıklarında, adamlarıyla gelip köylerini yakmıştı. Onlar da usulen boyun eğmiş gibi yapmışlardı. Kasım Bey sonradan isyan ezildiğinde kendisi Şeyh Sait'i teslime ittiği için asi lideri teslim edene vaat edilen para mükafatını bile talep edecektir.

Şeyh Abdüllatif ve Şeyh İsmail ithamlarına devam ettiler. Dediler ki:

"- Duyduğumuza nazaran Şeyh Sait Diyarbakır'ı zaptederek İngilizlerle irtibat tesis edecek ve onların maddi muavenetiyle (yardımıyla) müstakil bir Kürt devleti tesis edecekti,"

Şeyh Sait tekrar şiddetle diklendi:

"- İsnattır. İftiradır."

Ötekilerin cevabı şu oldu:

"- Şeyh Sait kendini kurtarmak, bizim gibi fakir fıkarayı ezmek istiyor.Bu şeyhliğe, İslamiyete yakışır mı?"

Şeyh Sait hareketinin Kürtçülükle de ilgili olduğu yolundaki ithamlar 31 Mayıs'taki üçüncü celsede de devam etti. Bu defa konuşan Molla Emin idi. Dedi ki:

"- Varto'ya Abdullah ile beraber hücum ettim. Hanili Şeyh Hüseyin'den Şeyh Ali Rıza'ya gelen mektupta Diyarbakır'ı aldıktan sonra İngilizlerle birleşileceği yazılıyordu."

Başta Şeyh Sait, öteki liderlerin çoğu bu iddiayı da reddettiler. Hayır, Kürtçülükle bir ilgileri yokta. Üstelik, ekserisi de, isyana zorla karıştırılmışlardı. Şeyh Sait ve adamları kendilerini tehdit etmişlerdi. Bunun üzerine boyun eğmişlerdi. Elazığ cephesi komutanı Şeyh Şerif bile:

"- Ben cephe komutanı değildim" dedi.

Pabucun pahalı olduğu anlaşıldıkça boynunu kurtarmak için "Efendi hazretleıv'ni suçlayanlar, bütün kabahati ona atanlar çoğalıyordu. Şeyh Sait ise şeriat uğrunda kıyam ettiğini mütemadiyen tekrarlıyor, Kürtçülük hareketiyle bir ilgi-

si olmadığını söylüyordu. 1 Haziran'daki dördüncü celsede, hezimetinin bir sebebini daha açıkladı. Sanmıştı ki. şeriat için harbettiğinden asker kendisine kılıç çekmeyecektir.

O celsede sorguya çekilme sırası, Şeyh Sait'in Dıraç'a inzibat memuru tayin ettiği Hüseyin'indi. Ali Saip Bey sordu:

"- Şeyh Sait sana ne dedi?"

"- Şeriat kalmamış, din kalmamış, nikâh yok, mebuslar arasında ihtilaf var dedi."

Ali Saip Bey Şeyh Sait'e döndü:

"- Şeyh Efendi, bunları nereden biliyordunuz?"

Şeyh Sait cevap verdi:

"- Matbuattan ve gelen tüccardan ve mebuslardan."

"- Hangi gazetelerden?"

• Sebilürreşat, Tevhidiefkâr.."

Tanin, Son Telgraf okur muydunuz?"

• Hayır."

"- En çok okuduğunuz hangisiydi?"

"- Tevhidiefkâr, Sebilürreşat.."

• Sana dinin kalmadığını söyleyen mebuslar, tüccar kimlerdi?"

'- Erzurum mebusu Raif Hoca."

Ziya Hocayı tanır mısın?"

Hayır."

Yeni bir soru üzerine Şeyh Sait devam etti:

"- Ziya Hoca'nın beyanatını Sebilürreşat'ta, daha başka yerlerde okurduk. Bir kere okudum ki Kılıçzade Hakkı Bey, peygamberimiz aleyhinde bulunmuş. Müftü dava etmiş, kazanmış. Sonra Ankara Mahkemesi onu affetmiş. Okurduk ki kız mekteplerinde İslamiyete mugayir şeyler olurmuş. Kızlar piyano çalıyorlar, erkekler keman çalıyorlar, sabaha kadar musahabet ediyorlarmış. Muş mebusu İlyas Sami Efendi, Halil

Hulki Efendi risale neşrettiler. Müslümanlar imamı azama dalkavukluk yapıyorlar. Müteessir oluyor, acıyorduk. Sebilürreşat'm her nüshası beni müteessir ediyordu. Farmasonluk, laiklik de bizi çok mütessir ediyordu."

"- Ziya Hoca'mn beyanatını okuduğunuzda memnun oldunuz mu?"

"- Tabii oldum. Aferin mebusa. Keşke her mebus böyle olsa, dedim."

"- Hoca mı olsun?"

"- Müslüman olsun, kâfi."

"- Herkes Ziya Hoca gibi mi olsun istiyordunuz?"

"- Evet. İyi olurdu."

Ali Saip Bey Şeyh Sait'in sorgusuna 7 Haziran celsesinde devam etti. Dedi ki:

"- Sait Efendi, geçen celsede, beni isyana sevk eden üç amil var demiştin. Birisi, ahkâmı diniyenin ademi infazı (tatbik edilmemesi). İkincisi, matbuatın tesiratı. Üçüncüsü, Meclisi Milli'deki muhalefet. Bunları izah eder misin?"

Şeyh Sait, hazırlandığım belli eden bir tarzda, gerekli izahatı verdi:

"- Sebilürreşat'ta şeriata muhalif olan şeyler hep yazılıyordu. Derdik ki: Yalan ise, nasıl yazar? Nasıl söyler? O halde, doğrudur ki yazmaya cesaret ediyor. Zaten Sebilürreşat hep yazdığını bir gazeteye isnat ederdi. Başka müessir Tevhidiefkâr'dı. Bu gazeteler ecnebilere de gidiyordu. Yalanı nasıl yazar diye inanıyordum. Soma, Ciranlı Halit bir gazete gönderdi. Gazetede Allah'ı tââlâ yoktur. Her kulun ikadı ne ise Allah odur diyordu. Buna da kızdık. Gazetenin ismini hatırlamıyorum. Velhasıl din, ırz, namus, farmasonluk, laiklik hakkındaki yazılardan kin ve nefret duyuyorduk."

Şeyh Sait bundan sonra muhalefete, yani Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na da geçti. Darahini Belediye Başkanı

kendisine hem CHF'nin, hem de TCF'nih programını vermişti. Bunları incelemişti. İkincisini beğenmişti.

"- Çünkü müskiratı, ruhşiyatı men edeceğiz demesi hoşumuza gitti. Bir de, itikadı diniyeye hürmetkar olduklarım söylüyorlardı."

Başkan sordu:

"- Neden onlara müracaat etmediniz?"

"- Vakit bulamadık."

Şeyh Sait "propaganda yaptığı" iddialarını da reddediyordu.

"- Ahvali, hazırayı .daima tezekkür (bir sorunu konuşma) eder, fikrimi söylerdim. Propaganda değil" dedi.

Sorgular nihayete ermişti. Toplanan deliller ve verilen ifadeler, bilhassa Şeyh Sait'in son ifadeleri karşısında Savcı bir talepte bulundu: "İhtilali teşvik ettiği ifadelerden anlaşılan gazeteler ve yazarlar"ın dahi muhakeme edilmelerini istiyordu.

Celse bir gün sonraya bırakıldı. Şeyh Sait'in daha az endişeli hali vardı.

VIII

Sabaha Karşı, 47 Sehpa

Savcı iddianamesini 27 Haziran'daki celsede okudu. O gün öğleden sonra sanıklar savunmalarını yaptılar. Halk, daha erken saatlerde sinemadan bozma mahkeme salonunu doldurmuştu. Bilhassa kadınlar meraklıydılar. Ön sıralar kamilen onlar tarafından işgal edilmişti. Dikkatle dinliyorlar, merakla seyrediyorlardı.

Şeyh Sait'in kaşları rastıksızdı. Gözlerinin sürmesini de tazelememişti. Savcı Süreyya Bey iddianamesini okurken o mütemadiyen sakalını sıvazlıyordu. Bütün sanıklar dualar mırıldanıyorlar, etraflarına üflüyorlardı. Süreyya Bey'in kaim sesi salonda derin yankılar uyandırıyordu. İddianamenin okunması öğleye kadar sürdü. Süreyya Bey iddianamesini, ilk gün söyledikleri üzerine bina etmiş, bu temeli, duruşmalar sırasında meydana çıkan gerçeklerle sağlamlaştırmıştı. Sanıkların fiilleri tamamıyla Takriri Sükûn Kanunu'nun çerçevesi içine giriyordu. Dini alet ederek rejimi değiştirmek için isyan etmişlerdi ve kan dökmüşlerdi. Hareketlerinin dinle ilgili kısmı bundan ibaretti. Savcı sanıklardan çoğu hakkında idam cezası istedi. Haklarında idam talep edilenlerin ürperdikleri, sarardıkları hissediliyordu. Buna mukabil beraatları istenenler sevinçten uçar haldeydiler.

Süreyya Bey iddianamesini okuduktan sonra başkan celseyi öğle yemeği için tatil etti. Sanıklar yemeklerini yediler. Çoğunun iştahı yoktu. Buna mukabil, hiç aldırış etmeden lokmalarını atıştıranlar da vardı. Şeyh Sait yemeğini takiben üst üste iki kahve içti. Parasını, tabağa bıraktı. Oturum yeniden açıldığında sanıklardan savunmalarını yapmaları istendi. İlk söz, isyanın liderine verildi.

Şeyh Sait savunmasını yazılı olarak hazırlamıştı. Ayağa kalktı, gözlüklerini taktı. Savunması "Heyatı âliyei adliyei istiklâliyelerine" diye başlıyordu. Bir isyan hareketinin içinde bulunduğunu inkâr etmiyor, fakat buna tesadüfen karıştığını ileri sürüyordu. "İsyanın ne önündeydim, ne arkasmdaydım" diyordu.

Bir de "2 bin altın" meselesi vardı. Esir edildiği sırada üzerinde bulunan altınlardan iki bin tanesi eksikti. Bu para bulunmalı ve kendisine verilmeliydi. Şeyh Sait bunun üzerinde titizlikle durdu. Savunmasının bir kısmını bu talebe ayırmıştı.

Şeyh Sait'i diğer sanıklar takip ettiler. Hepsi suçu inkâr ediyorlar, kabahati ya kadere, ya da kendilerini tehdit etmiş olanlara yüklüyorlardı. Şeyh Şerif iki büklümdü. Savunmasını kendisi okumadı, okuttu. Sanıkların içinde okuyup yazma bilmeyenler de vardı. Onlar savunmalarını hazırlatmışlardı. Mahkeme heyetine verdiler. Dosyalarına kondu. Bu ikinci sınıf adamlar, şeyhlerin hizmetkârları veya muhafızları, yahut çobanları, olup bitenleri fazla anlamıyorlardı. Bir kısmı bön bön etrafına bakmıyor, yanmdakiyle fısıldaşıyordu. Savunmalarda esas olarak hareketin bir Kürtçülük hareketi vasfı taşımadığı belirtiliyor, gösterilen gafletin affi hükümetten isteniyordu. Şeyh Sait'in damadı Şeyh Abdullah "Benim affim hükümetin şanmdandır" dedi.

Savunmalar akşama kadar sürdü. Hem vakit gecikmişti, hem de yargıçlar kurulunun kararım yazması lazımdı. Başkan celseyi bir gün sonraya bıraktı. Dananın kuyruğu pazara kopacaktı.

Pazar günü mahkeme salonu gene, iğne atsan yere düşmeyecek haldeydi ve yerler erkenden kapışılmıştı. Sanıklar getirildiler, kendi sıralarına oturtuldular. Heyecanlan daha da büyümüştü ve gece uyuyamadıkları anlaşılıyordu. Şeyh Sait oldukça bakımsızdı. Gözlerini yargıçların oturacakları masaya

dikmişti. İki yanma sallanıyor, okuyup üflüyordu. Hem de hiç durmaksızın.

Kararı Başkan Mazhar Müfit Bey okudu. Bir defa İstiklâl Mahkemesi, kendi bölgesindeki tüm tekke ve zaviyeleri (küçük tekke) kapatıyordu. Çünkü buraların birer fesat yuvası olduğu duruşmalar sırasında meydana çıkmıştı. Şeyhler orada kendilerine ûlûhiyet veriyorlar ve halkı şahıslarına taptırıyorlardı. Tekkeler ve zaviyeler onların elinde günah işlenen yerler haline gelmişti.

Dinleyiciler bu kararı "Yaşasın İnkılap ve Cumhuriyet!" diye alkışladılar. Başkan kendilerini sükuta çağırdı, sonra, teker teker bütün sanıklar hakkındaki hükmü tebliğ etti.

İdama mahkûm edilenler şunlardı: Şeyh Sait, damatı Şeyh Abdullah, Şeyh Şerif, Şeyh Şemseddin, Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celâl, Şeyh Hasan, Kâmil Bey, Hacı Sadık, Mehmet Bey, Salih Bey, Madenli Kadri Bey, Genç tahrirat kâtibi Tahir, Bucak Müdürü Tayyip ve avaneden 29 kişi.

Salihbeyzade Hüseyin'in idam cezası, yaşı küçük olduğundan Adana'da 15 sene küreğe çevriliyordu. Çapakçur kaymakamı Çerkez Hüseyin Hilmi de, idama mâhkum olduğu halde Kuvayı Milliyede hizmeti geçtiğinden Konya'da 15 yıl kürek cezası çekecekti. Genç Valisi İsmail Hakkı Hopa'da bir yıl hapis yatacak ve bir daha devlet hizmetinde kullanılmayacaktı. Jandarma yüzbaşısı Ali Avni ve Teğmen Mihri onar yıl hapis cezası yiyorlar, askerlikten de uzaklaştırılıyorlardı. Cemilpaşazade Ekrem Bey Kastamonu'da on yıl kürek cezası çekecekti. Çapakçur yargıcı Bağdatlı Rıza sınır dışı ediliyordu. Mahkeme Cemilpaşazade Muhiddin Kadri, Memduh ve Ömer Beylerle Nakip Bekir Sıtkı'nın ademi mesuliyetlerine -sorumsuzluklarına- karar vermişti.

Bazgânlı Rüştü Hüseyin, Sıhhiye kâtibi Niyazi, Rıfkı İlyas, emekli binbaşı Kasım ve daha 15 kişi beraat ediyorlardı.

Kararların okunmasını salonda geniş bir uğultu takip etti. Zarlar atılmış, herkesin kaderi belli olmuştu. İstiklâl Mah-. kemesi'nin kararlan kesin bulunduğundan idam ve ağır hapis cezası alanlar yaprak gibi titriyorlardı. Beraat veya takipsizlik karan alanlar dışarı çıkanldılar. İçerde suçlular kalmışlardı. Başkan Mazhar Müfit Bey onlara hitaben bir konuşma yaptı. Dedi ki:

"- Müstakil Kürdistan gayesine yürüdünüz. Senelerce düşündüğünüz kıyamı yaptınız. Cumhuriyet ordusu bunu mahv ve perişan etti."

Sonra, sesinin perdesini yükselterek şöyle devam etti:

"- Herkes bilmelidir ki genç Cumhuriyet Hükümeti fesat ve irticaa, her türlü melânetkârane faaliyetlere sureti katiyede müsaade edemeyeceği gibi, hatta kati tedabiri sayesinde bu gibi caniyane, bagiyane (serkeşcesine) ef'al ve harekata zemin ve zaman ve saha da bnakmayacaktır."

Mazhar Müfit Bey bölgenin zavallı halkının yıllardır şeyhlerin, beylerin, ağalann baskısı altında sömürüldüğünü, mallarının, canlarının, ırzlarının onların keyiflerine tabi bulunduğunu hatırlattı, artık bu sisteme son verileceğini bildirdi ve şeyhlere seslenerek dedi ki:

"- Bu halk sizlerin tasalludundan kurtulmuş olarak Cumhuriyetimizin feyizli yollanndan ilerleyerek müreffeh ve mesut yaşayacaktır."

Bu, güzel bir edebiyattı. Başkan, suçlulann da, döktükleri kanlann ve söndürdükleri ocakların karşılığında, cezalanm adalet sehpasında hayatlanyla ödeyeceklerini bildirdi. Konuşmasını şöyle bitirdi:

"- İşte, Cumhuriyetin kahhar (kahredici) ve fakat adil kanunlannın hükmü budur. Mahkûmlan görürünüz!"

Suçluların elleri kelepçelendi. Şeyh Sait'in elini bir genç jandarma subayı kelepçeledi. İsyanm liderinin başına, sanki

dünyalar yıkılmıştı. İdam cezasına çarptırılacağını tahmin etmemişti. Kendisine, duruşmalar devam ederken akşamları, eğer her şeyi iyi söylerse sürgünle işi atlatacağı ümidi verilmiş, Şeyh Sait buna bel bağlamıştı. Şimdi ise, bütün hayalleri son buluyordu.

Şeyh Abdullah, Şeyh Sait yanından geçerken ona ters ters bakmaktan kendini alamadı ve hırsla mırıldandı:

"- Bu herifin nârına yandık..."

Kelepçeli suçlular hapishaneye götürüldüler. Ertesi sabah şafakla asılacaklardı.

Diyarbakır'da 28 Haziran'ı 29 Haziran'a bağlayan gece son derece heyecanlı geçti. Tabii, kimsenin gözüne uyku girmiyordu. Büyük bir faaliyet içinde olanlar gazetecilerdi. Hapishaneye girmelerine ve suçlularla temaslarına izin verilmişti. Diyarbakır halkı da idam sahnesini seyredebilmek için hazırlanıyordu. Bu sırada askerler, şehrin Siverek kapısı dışına 47 tane sehpa kuruyorlardı.

Şeyh Saithücresindeydi. Hapishane Müdürü Osman Bey ile konuşuyordu. Aklı gene altınlarındaydı. Vasiyetnamesini yazdı:

"- Paralan evlatlarıma teslim ediniz" dedi.

Gazeteciler sordular: "Kaç evladınız var?" diye. On çocuğu vardı. Beşi kız, beşi oğlandı. Sonra, bunların isimlerim saydı: Ayşe, Hayriye, Azize, Fatma, Fahime. Gıyaseddin. Ali Rıza, Selâhaddin, Küçük Ahmet ve Abdülhalik. Kanlan Fatma ve Nazife idi.

Gazeteciler sigara uzattılar. Şeyh Sait aldı ve içti. Defterlerine bir şeyler yazmasını istediler. Sait Arapça bir cümle yazdı. Bunun manası "Asıldığına hiç acıma. Zira Allah ve din uğrunadır" demekti. Daha konuşmak istiyordu. Gazeteciler yanından ayrıldılar. Başka koğuşlara geçtiler.

İdam mahkûmlan hapishane revirinde muayene oluyor-

lardı. Hepsi, en ziyade para hesabmdaydılar. Gazeteciler Şeyh Ali'ye hastalığının ne olduğunu sordular. Belsoğukluğu idi. Sırıtarak:

"- Bir gece ayazda yaztım. Belim üşüdü" dedi.

Başka suçlularda da aynı hastalık vardı.

Bu sırada biri gazel söylüyordu. Şeyh Şerif ona hışımla bağırdı:

"- Sus be, herif!"

Gazeteciler Şeyh Abdullah'ın yanma yaklaştılar. Onun da, defterlerine bir şey yazmasını istediler. Şeyh Sait'in damadı şunu yazdı:

"Biz hainlere uyduk. Başkası uymasın."

Vakit geceyarısım bulmuştu. Muhafız Bölük Komutanı Nafiz Bey göründü. Sert bir sesle emir verdi:

"- Haydi bakalım, birer birer çıkınız!"

Hepsi dışarı çıktılar. Hafif, ılık bir rüzgâr esiyordu. Muhafız kıtası hapishanenin kapısı önündeydi. Mahkûmlar birbirlerine bağlandılar. Duruşmaların başından beri takip edilen protokol unutulmuştu. Şeyh Sait artık kafilenin başında değildi. Önde Hasan Fakih yürüyordu. Şeyh Sait ortalarda bir yerdeydi. İstiklâl Mahkemesi'ninüyeleri de gelmişlerdi. Ali Saip' Bey ahbap olduğu Sait'i göremeyince yüksek sesle sordu:

"- Sait Efendi nerede?"

Sait sesi duydu ve tanıdı. "Buradayım" dedi. Soma ilâve etti:

"- Saip Bey, hani doğruyu söylersem beni kurtaracaktın?"

Gece yapılan konuşmalarda Şeyh Sait'in Ali Saip Bey'i kurtulduktan sonra, Hınıs'a kuzu yemeğe davet ettiği anlaşılıyordu. Saip Bey:

"- Ne yapalım Sait Efendi, seninle Hınıs'ta kuzu yiyemeyeceğiz" dedi.

Sait, mahzun, serzenişine devam etti:

"- Ben doğruyu söyledim. Cezamı hafifletmeliydin.."

Ali Saip Bey takıldı:

"- Şeyh Efendi, bundan daha hafif ceza olur mu?

İdam yolunda bu,katı bir istihza idi. Sait acı bir gülüşle mukabele etti:

"- Bundan daha ağırını söyle bakalım, Saip bey."

Başını salladı:

"- Artık kuzu filan kalmadı. Ne olurdu, Edirne'de 101 sene verseydin."

Pazarlığın bir şartının bu olduğu belliydi. Ali Saip Bey terslendi.

"- Bu kadar Türk kanının dökülmesine, hâmmanlarm (ocakların) sönmesine sebep oldun. Cezanı çekeceksin.."

Şeyh Sait acı gülümseyişine devam etti. Okumaya koyuldu.'- ..... .V;-/V.' . *^jüzmm*

Kalabalık ve korkunç kafile gecenin içinde yürüyüşüne başladı. İdam sahasında Diyarbakır'ın bütün ileri gelenleri vardı. Subaylar ve subay eşleri çoktu. Halk da, macerasını yakından takip ettiği, bir ara kendisini ürkütmüş âsilerin son anını görmek için toplanmıştı. 47 sehpanın silueti karanlık göğün üstüne çiziliyordu.

Kafile geldiğinde ilginin merkezini Şeyh Sait teşkil etti. Erkân, İstiklâl Mahkemesi üyeleri ve subaylar onun etrafını çevrelemişlerdi. Sait durdu ve Ali Saip Bey'e hitaben dedi ki:

"- Seni severim. Ama rûzu mahşerde seninle muhakeme olacağız."

Saip Bey şu cevabı verdi:

"- O gün, babasız bıraktığın masum çocuklar, hânımanlarını söndürdüğün biçarelerle muhakeme edileceksin!"

Şeyh Sait mırıldandı:

"- Boynuzsuz keçinin ahım boynuzludan alırlar.."

Mahkemenin diğer üyesi Müfit Bey sordu:

"- Sait Efendi, beni mi daha çok seversin, Saip'i mi?"

Şeyh Sait ikisini şöyle bir süzdü. Gülümsedi.

"- Saip Bey'i, sonra seni. Seninle çok sevişmiştik. Reisten de Allah hoşnut olsun. Süreyya Bey'i de severdim" dedi.

O sırada, infazlar başlamıştı. Askerler mahkûmları teker teker sehpaya çekiyorlardı. Fakat halk, şeyhleri bizzat asmak istiyor, kimi kim asacak diye kavgalar çıkıyordu. Bütün bölgeyi aylarca dehşet içinde bırakmış olan âsilere karşı hmç ve kin o kadar büyüktü ki.Her bir asılanı halk hararetle alkışlıyordu. Bilhassa subay eşleri ve kızları ateşli, heyecanlıydılar. Eşlerinin, babalarının hayatlarıyla oynamış bulunanlar, işte, cezalarını çekiyorlardı. Şehitlerin aileleri de oradaydılar. Gözleri yaşlı, fakat Cumhuriyet kanunları intikamlarını aldığından dolayı memnundular.

Yirmi sehpa doldu.

Diyarbakır Valisi Mithat Bey Şeyh Sait'e sordu:

"- Türklerin en büyük düşmanı kimdir?"

Şeyh Sait cevap verdi:

"- İngilizler.."

"- Eee?"

Şeyh Sait başını salladı.

"- Ahmet Zihni Bey'in Fütuhatı îslamiye'sinde yazılıdır. Mehdinin hurucunda (çıkışında) Türkler 300 bin asker vereceklerdir. Demek ki Türkler kıyamete kadar İslamiyeti koruyacaklardır."

Mürsel Paşa sordu:

"- Din kalktı diyorsun. Namazını kılmıyor muydun? Camilerde ezan okunmuyor muydu?"

Şeyh Sait, ibadetine kimsenin karışmadığını itiraf etti. Evet, namazını her isteyen kılabiliyordu ve camilerde ezan okunuyordu.

Başını eğdi. Bir süre öyle kaldı. Sonra, kendi kendine mırıldandı.

"- Fena yaptık. Bundan sonra iyi olur inşallah!"."

İdam sırası Şeyh Sait'e gelmişti. Gömleği giydirdiler. Sesini çıkarmadı. Kabullenmiş bir hali vardı. Sehpaya doğru sakin ilerledi. Bir dua okuyordu. Sandalyenin üstüne çıkarıldı. İlmik boğazına geçirildi.

Bir tekme.

Kadınlar haykırdılar:

"-Kahrol!"

Kahrolmuştu.

Kahrolmuştu ve hiçbir şey olmamıştı. Oysa, Diyarbakır'ın yansı o gece evinde değil, dışarda yatıyordu. Bir efsane şehirde dolaştırılmıştı: Şeyh Sait asılırken zelzele olacaktı. İdam sahasındaki halkın içinden bir alkış daha kopdu. Bir kadın bağırdı:

"- Hani, alçağın kerameti? İpi bile kopmadı.."

Diyarbakır'ın üzerine yeni bir gün doğuyordu.

Türkiye'nin üzerine yeni bir gün doğuyordu.

Gericiliğin başı ezilmişti.

1925'te.

Ama onu hortlatma çabalarının sonu gelmiş miydi ki?